

PROCESSOS D'ESTRUCTURACIÓ I CANVI

A L'ESPANYA CONTEMPORÀNIA

1970-2010

Francisco Torres Pérez

Departament de Sociologia i Antropologia Social

La mirada sociològica d'aquest text privilegia alguns angles de reflexió i anàlisi amb la pretensió comuna de captar la relació dialèctica entre estructura i canvi social que, al meu parer, constitueix una eina fonamental per a pensar i ensenyar els processos d'estructuració i canvi que caracteritzen la societat espanyola els últims 40 anys. Es parla de processos d'estructuració i canvi per a subratllar dues qüestions. Una, el seu caràcter de seqüència temporal de pràctiques socials; per tant, amb actors. L'altra, que cal entendre els processos d'estructuració i els processos de canvi com un únic fenomen, dues dimensions interrelacionades consubstancialment.

En el nostre cas, atorgarem una particular atenció a la identificació, anàlisi i explicació, de les principals tendències socials que caracteritzen la societat espanyola contemporània, i a la comparació amb unes altres societats europees, per a captar els trets comuns dels processos generals que afecten les societats de modernitat avançada, neoliberals i globalitzades, i les especificitats en el cas espanyol.

Aquest text, que es planteja com a material base de l'assignatura Estructura i Canvi Social a Espanya, analitza el canvi social a Espanya en els últims 40 anys des d'una societat d'industrialització tardana, amb pes dels sectors tradicionals i una dictadura agònica, de les primeries dels anys setanta del segle XX, en la societat de serveis, democràtica i globalitzada, a la primera dècada del XXI. S'aborda aquest canvi i es presenten els trets més generals dels processos d'estructuració i de canvi que caracteritzen la societat espanyola contemporània. L'anàlisi se centra en diversos àmbits o dimensions socials bàsiques com són la població espanyola i les tendències sociodemogràfiques, l'estructura econòmica i productiva, i el mercat de treball, les classes socials, el benestar i la desigualtat i l'àmbit de la política i la cultura.

En la nostra anàlisi destacarem les forces socials que han protagonitzat aquests canvis i, més en concret, aquells nous actors de la vida social espanyola com han estat i són les

dones, les noves classes mitjanes, els Nous Moviments Socials i els immigrants, entre uns altres.

El text s'estructura en cinc apartats:

1. El canvi social a Espanya. 1970-2010	3
2. Estructura demogràfica, família i immigració	18
3. L'estructura econòmica i el mercat de treball	34
4. Les classes socials a Espanya	53
5. Benestar, desigualtat i pobresa	66
6. La política i els nous actors	78
Bibliografia	92

1. El canvi social a Espanya. 1970-2010

El canvi social a Espanya, des d'una societat d'industrialització tardana, amb influents sectors tradicionals i una dictadura agònica d'inicis de la dècada del 1970, a la societat espanyola de serveis, globalitzada i democràtica del segle XXI, s'inscriu en un procés més general que afecta les societats capitalistes avançades des de mitjans dels anys setanta: fet que s'ha caracteritzat com el pas de la societat industrial a la societat postindustrial. En aquest apartat es presenta un quadre de conjunt de les transformacions i els processos d'estructuració i canvi que caracteritzen la societat espanyola contemporània, i s'inscriuen aquestes transformacions en el procés més general del canvi de tipus de societat capitalista, d'industrial a postindustrial, de keynesiana a neoliberal, en el temps de la globalització. Per tant, un fil conductor de la nostra anàlisi serà la comparació entre el procés de canvi en les societats centrals, més en particular amb la UE-15, i el procés espanyol per a captar els trets comuns del canvi que ens interessa, les macro tendències que caracteritzen el pas d'una societat industrial a una altra de postindustrial, i les especificitats que han de ser atribuïdes a trets particulars de la realitat social espanyola.

En la nostra anàlisi ens mourem, per tant, en un doble nivell. Un de més general, les macro tendències que caracteritzen el canvi a nivell del conjunt de societats capitalistes avançades. I un altre de més concret, la concreció d'aquestes tendències en el marc que estableix la societat espanyola, la seua història i evolució, les forces socials en presència, que a la seua vegada generen processos socials, tendències a nivell "meso", no sempre reductibles ni coincidents amb les macro tendències. Els dos nivells estan profundament interrelacionats i, de manera desigual, es condicionen mútuament.

Els canvis socials en els països centrals, la globalització i el context espanyol

Tot i que hi ha diverses propostes i lectures des de la Sociologia, i diferents debats oberts, ningú no dubta que en els anys setanta i vuitanta es va formar un nou tipus de societat capitalista en els països centrals que, en la dècada posterior, es va consolidar. No hi ha acord per a caracteritzar la societat que ha succeït a la dels Trenta Gloriosos, fordista i keynesiana, industrial i assalariada. Uns autors parlen de "societat postindustrial" (Bell, 1976); uns altres, de "societat de modernitat avançada" (Giddens, 2000), "societat de coneixement" (Lamo, 1996) i "societat informacional o societat xarxa" (Castells, 1998). Uns altres parlen de "societat fragmentada" (Mignione, 1993) o "neoliberal" (Harvey, 2007; Nick i altres, 2009). Uns altres, en fi, caracteritzen la societat actual de "postmoderna" (Lyotard, 1987; Lyon, 1996) o "postmaterialista" (Inglehart, 1991), etc.

Ens uns casos, es destaquen els canvis tecnològics i científics com el factor determinant o central d'aquest procés general. Aquests canvis estan vinculats al valor creixent del coneixement i la informació, que esdevé un factor d'estratificació. L'adveniment de la societat postindustrial de Bell (1976) tenia en l'expansió dels serveis i en el desenvolupament i l'aplicació de la ciència dos dels seus motors. En l'anàlisi de Castells (1998), la societat xarxa és la base organitzativa de la connexió entre capital financer, globalitzat i bàsicament especulatiu, i uns moviments globals en temps real de fluxos de capital, que caracteritzen el món globalitzat actual. Les noves tecnologies de la informació, les TIC, han fet possible aquesta societat xarxa al mateix temps que s'han convertit en un sector i vector bàsic de desenvolupament. Juntament amb el factor tecnològic, Solé (1998) destaca l'existència d'un grup o grups que implementen i incorporen a la seua societat aquests avanços. Aquest fou el paper de la intel·liguència en la primera modernitat; el pas a la modernitat globalitzada actual sorgeix "d'un ampli espectre de la societat amb semblants capacitats d'interiorització i implementació dels avanços científics i tècnics... utilitzar les TIC amb eficàcia per a mantenir-se fins i tot en la xarxa de connexions entre empreses, organismes, administracions, associacions, grups socials, etc." (Solé, 1998: 198).

En uns altres casos, el focus de l'atenció i l'anàlisi de la nova societat se centra en el canvi de model socioorganitzatiu, a nivell laboral i a nivell de vincles socials, de manera vinculada al triomf i l'hegemonia del neoliberalisme (Harvey, 2007). Una de les conseqüències d'*El segon trencament industrial*, que segons Piore i Sabel (1990) caracteritzen la nostra societat, és la formació d'una estructura productiva i d'un mercat de treball dualitzats. Amb el desenvolupament de les TIC, aquesta divisió s'estableix entre els treballadors "autoprogramables" i els treballadors "genèrics", aquells que sols aporten la seua força de treball són reemplaçables i eventualment "rebutjables" (Castells, 1998: 380).¹ Per la seua banda, Castel (1999) destaca la creació d'una vulnerabilitat social estructural, una "vulnerabilitat de masses", com a conseqüència de la degradació de la condició assalariada i el seu estatut d'estabilitat, ciutadania i cohesió social. Mingione (1993) analitza la societat fragmentada com a resultat de la creixent fragilitat dels contextos associatius anteriors (gran empresa, paper de l'Estat, organitzacions i xarxa social), les respostes polítiques i econòmiques aplicades des de la crisi de mitjans dels anys setanta, l'augment de l'heterogeneïtat de les ocupacions i el caràcter fragmentat de l'accés als nous recursos. A Europa, la reflexió sobre la nova societat ha tingut en la problemàtica de la "nova pobresa", l'existència de grups socials exclosos per factors estructurals, uns dels seus temes centrals. En una línia semblant, pot situar-se Tezanos (2005), quan titula les seues reflexions sobre l'estructura de classes i la desigualtat en les societats tecnològiques com la "societat dividida".

Unes altres reflexions s'han centrat en dimensions més culturals. Per a Lyotard (1987) la societat postmoderna es caracteritza, a nivell de les idees, per una reflexió crítica enfront de les promeses de la Modernitat, un "rebuig dels grans relats d'alliberament"

---

¹ Rebutjable, bé siga per recessió o perquè "el seu valor com a treballadors consumidors s'ha esgotat i es prescindeix de la seua importància com a persona" (Castells, 1998: 380).

que han representat les ideologies i una consciència del costat fosc de la ciència. Inglehart (1991), per la seua banda, se centra en el canvi de valors des d'una societat materialista, la societat moderna que estimula l'èxit econòmic en un context de desenvolupament econòmic i creixent racionalització, a una altra societat, postmoderna i postmaterialista, que s'orienta a la maximització del benestar subjectiu, la qualitat de vida, de l'autoexpressió i autorealització individual.

D'aquest repàs superficial sobre la literatura sociològica generada al voltant del canvi de la societat dels Trenta Gloriosos, la societat industrial madura, a la societat globalitzada i de serveis actual, podem retenir tres aspectes. Un primer és que el canvi de societat que hem viscut no es pot reduir a una sola dimensió social; afecta el conjunt d'aspectes de la vida social: els sectors productius i l'organització de la producció; els tipus de vincles i relacions socials, així com els mecanismes d'inclusió i exclusió social; la relació entre individu, grups i Estat, i el paper d'aquest en la vida social; afecta l'estructura de classes i també les concepcions, els valors i els referents col·lectius. Un segon aspecte que cal ressaltar es que les dinàmiques actuals no són conseqüència d'un únic factor explicatiu, siga aquest econòmic, polític i ideològic, sinó la combinació de diversos factors, en dinàmiques complexes i desiguals de forces socials. Així, per exemple, el desenvolupament de dinàmiques econòmiques globalitzadores com el lliure comerç i el lliure flux del capital financer, la deslocalització i transnacionalització de la producció, etc., és molt deutor del triomf de les tesis neoliberals com a resposta a la crisi i les polítiques de liberalització i autonomització del mercat, que s'adoptaren des de mitjans de la dècada dels anys vuitanta. A la seua vegada, la revolució conservadora dels anys vuitanta va fomentar una determinada orientació (individualisme, actor racional, maximitzador de benefici) del procés d'individualització que va contribuir a legitimar els canvis en el model socioeconòmic i en les relacions entre individu, societat i Estat, que propugnaven. És a dir, tercera qüestió que cal ressaltar, els diversos processos de canvi s'interralacionen de manera complexa, unes vegades en un sentit semblant i que es reforcen mútuament, i unes altres vegades amb tensions i contradiccions.

Els processos de canvi que han donat pas a l'actual societat postmoderna, entès ací el terme com la societat que succeeix a la societat dels Trenta Gloriosos, estan vinculats al seu torn amb processos de llarga durada, que en els últims 30 anys n'han adquirit tres d'específics, com la globalització, la individualització, la secularització i les noves formes socials de risc. Potser de tots aquests processos el més definitori és el de la globalització que avui constitueix el "marc històric de la contemporaneïtat, en el qual haurien de situar-se els diversos estudis sobre la realitat social actual" (Hernández, 2002, 2005). Enfocaments sobre la globalització n'hi ha tants com propostes de caracterització de la societat "post", però per a la nostra matèria ens semblen adequats i productius els plantejaments multidimensionals de Held i altres (1999), Beck (1998), Castells (1998), Cohen i Kennedy (2000), i Hernández (2005). Seguint els autors assenyalats, i altres com Giddens (2000), podem considerar la globalització com un macro procés de canvi de caràcter multidimensional i multicausal. Amb els autors assenyalats podem distingir les dimensions demogràfica, econòmica, política, social, cultural i ecològica de la globalització. Si ens situem en termes de *longue durée*, podem llegir la globalització actual, la de les TIC, com la tercera fase d'un procés que s'ha

desenvolupat de la mà de la modernitat: primer amb el descobriment d'Amèrica, després amb el món colonial que es completà l'últim terç del segle XIX i fins el primer terç del segle XX, i la tercera fase que seria l'actual. Com han destacat, entre altres, Held i altres (1999), Beck (1998) i Giddens (2000), la globalització i la modernitat formen un tàndem en el qual l'interrelació retroalimenta els dos components. Des d'aquesta perspectiva, la globalització actualment en curs es caracteritzaria per una intensificació de les relacions socials en tot el món i la creixent interrelació dels diversos llocs de manera que els fenòmens locals estan configurats per uns altres fenòmens a l'altra punta del món. Un altre tret de la globalització actual és la seua connectivitat distintiva i les transformacions organitzatives, tecnològiques i institucionals que permeten funcionar en temps real a escala planetària (l'exemple paradigmàtic és el funcionament dels mercats financers). La connectivitat en temps real es basa en les TIC que permeten una major compressió del temps i un procés complex de desterritorialització, amb l'augment de vincles i accions socials a distància, i reterritorialització, en contextos nous. Un altre tret que suscita cada vegada més consens és que la globalització adopta la forma d'una xarxa que opera a nivell mundial, amb dues posicions bàsiques: desconnectat i connectat. Uns llocs, uns grups i unes persones, desconnectats o amb una connexió molt feble i que són elements prescindibles (ha estat el cas d'una part de l'Àfrica central); unes altres persones, ciutats i regions que formen una trama de nodes amb posicions i relacions asimètriques i desiguals. Alguns d'aquests nodes —països i regions— constitueixen un lloc de concentració de poder econòmic, cultural i polític. Una de les seues expressions són les ciutats globals (Sassen, 2001; Soja, 2000).

Una de les dialèctiques que comporta la globalització, es conceptualitza d'una manera o d'una altra, és la tensió entre la tendència a l'homogeneïtzació (de formes d'organització, social, cultural) i la tendència a la diversitat, al manteniment i desenvolupament de trets específics. Inicialment, es tendia a considerar el procés de globalització una tendència d'intensitat aclaparadora, que reforçava les tendències comunes a totes les societats centrals (Held i altres, 1999); en l'actualitat, està àmpliament acceptat que la globalització genera també diversitat en diferents àmbits i formules. Pel que fa als processos d'estructura i canvi en les societats centrals, una sèrie d'investigadors agrupats en el projecte de Cartografia Comparada del Canvi Social (CCCS) conclouen que hi ha una sèrie de tendències comunes de tipus socioeconòmic, sociocultural i sociotecnològic, però que al mateix temps es constaten tendències particulars i/o divergència de tendències (Langlois i Glatzer, 2001). Aquestes particularitats no constitueixen una simple reminiscència del passat, destinat a desaparèixer amb el pas dels temps, sinó elements estructurals dels processos de *globalització*. Langlois i Glatzer (2001) sintetitzen tres tipus de processos socials que expliquen per què es mantenen certs trets i certes tendències particulars tot i l'espenta homogeneïtzadora de la globalització. En primer lloc, una macro tendència global comuna pot concretar-se en formes particulars, amb conseqüències i desenvolupaments diferenciats. Així, els fluxos migratoris internacionals són una de les expressions de la creixent globalització i mobilitat, però generen particularitats segons el tipus de migrants, la societat de recepció, el tipus de gestió de la immigració, les polítiques migratòries i de ciutadania de cada país, les tradicions d'aquests, etc. En segon lloc, algunes particularitats es mostren especialment resistents a la

uniformització. En tots els països centrals s'han donat semblants processos de reestructuració econòmica, flexibilització del mercat laboral, lliure circulació de béns i serveis, notables homogeneïtats en termes ocupacionals, etc. Es diu, amb raó, que cap Estat pot ignorar les tendències dels "mercats mundials". Tanmateix, les diferències en la distribució dels ingressos i el grau de desigualtat relativa es mantenen entre unes societats avançades i unes altres (els Estats Units més desigual enfront de Canadà i Europa Central) ateses les diferents polítiques públiques, el règim de benestar existent i les concepcions socials sobre la relació entre individu, societat i Estat, la importància atorgada a la igualtat, etc. En tercer lloc, podem assenyalar el sorgiment de tendències particulars com a resposta a tendències globals. L'espenta de la poderosa indústria cultural nord-americana no ha suscitat reacció notable a Alemanya, els països nòrdics i unes altres europees, però va alçar la bandera de l'exempció cultural a França. La nova consideració del medi ambient, la rellevància de la crisi ecològica i una consciència antinuclear més estesa són elements comuns a totes les societats avançades, que han donat lloc, però, a un desenvolupament molt desigual del moviment ecologista i dels partits verds, a França i a Alemanya, dos països veïns amb problemàtiques molt semblants. Langlois i Glatzer (2001) conclouen que tot i que la globalització i les macro-tendències socials són una realitat que comporta una tendència a l'homogeneïtat, "tot context social (societat o àrea) comporta un cert grau d'originalitat (diferència)". En una línia semblant, proposem analitzar la dialèctica homogeneïtat-diversitat en la globalització i en la formació de les societats avançades en termes de processos d'estructuració i canvi formats per tendències "macro", generals i comuns, que són concretades, formades i modificades per actors socials que actuen en el marc de possibilitats i límits que estableixen els diferents contextos socials. Ací, allò que se subratlla és la rellevància del context local. Robertson (2000) encunyà el terme *glocalització* per a expressar la unió entre els processos més globals i uns altres de locals, en els quals uns i altres es formen mútuament.² Segons el nivell d'anàlisi, el context social pot referir-se a una gran ciutat i àrea metropolitana, una regió, un Estat o un conjunt de societats estatals. En tot cas, el context social suposa un espai socioterritorial i una societat específica, formada per uns trets socioeconòmics, un territori, les formes concretes que adopten les relacions i dinàmiques socials, la força i les iniciatives dels diferents actors, les tradicions polítiques i identitàries, l'acció i/o deixadesa dels governs i les administracions, etc.

Quines són les especificitats del cas espanyol en el canvi de la societat industrial a la postindustrial en el marc de la globalització? Quins són els trets que ens diferencien, en termes sociohistòrics, d'unes altres societats de societat avançada i que cal considerar en la nostre anàlisi? Si haguérem de sintetitzar els trets del canvi social de l'Espanya en els últims 40 anys, podríem assenyalar cinc aspectes. Hem passat d'una economia protegida, caracteritzada per una industrialització tardana i un fort pes del camp, a una altra d'oberta, de serveis i internacionalitzada en el doble procés de la Unió Europea i

---

² Enfront dels enfocaments hiperglobalistes, segons els quals tot fenomen s'explicaria en termes de tendències globals, o els enfocaments dicotòmics, que conceben allò local i allò global com una parella antagònica, en els últims anys s'afirma una interessant tendència al tractament unificat de les dues dimensions, local i global (Barañano, 2005; Cucó, 2008). Així, per a l'anàlisi dels processos de globalització, Sassen (2007: 32) subratlla la "funció dels llocs específics".

la globalització. En l'àmbit polític, hem passat d'una dictadura nacional-catòlica a una democràcia representativa. En l'àmbit social, hem passat d'una societat en procés encara d'urbanització, mig rural, amb mentalitats tradicionals a una altra plenament urbanitzada i metropolitana, cosmopolita i amb una àmplia diversitat d'estils de vida. Una dimensió que cal subratllar d'aquest procés ha estat el canvi en el paper de les dones i les transformacions de la família a Espanya. Per últim, hem passat de ser una societat d'emigració a una altra d'immigració, en la qual el 12% dels seus residents són estrangers.

D'aquesta síntesi es dedueixen alguns trets específics dels processos de canvi en el cas espanyol, en referència i comparació amb els països centrals, més en concret els que formen la Unió Europea-15. Un primer tret és resultat del retard espanyol en el procés de modernització i les seues febleses. El 1970, Espanya no era homologable en cap dimensió rellevant, econòmica, política, sociocultural, a les societats europees del seu entorn. Un segon tret específic del cas espanyol és la velocitat del procés de canvi una vegada aquest s'inicia i es desenvolupa. Passar d'una societat industrial a una altra de serveis va suposar entre 50 i 80 anys segons la societat europea analitzada; a Espanya aquest canvi es consuma en 15 anys, entre el 1970 i el 1986. El canvi en el rol de les dones de mestresses de casa, amb biografies polaritzades en la llar, la família i la cura dels altres, a unes altres assalariades amb trajectòries professionals i biografies més autònomes, que ocupen espais creixents en tots els àmbits públics, va comportar 40 anys o més en els cassos d'Europa central. Les dones espanyoles i la societat rere elles han dut a terme aquest procés en 20 anys, les dècades del 1980 i del 1990. Aquesta rapidesa del procés de canvi, els exemples de la qual es podrien multiplicar, ha tingut i té conseqüències positives però també negatives o bé febleses, amb importants repercussions com després veurem. El tercer tret específic es deriva del retard del procés espanyol que fa que la plena modernització culmine a Espanya quan en els països centrals ja s'iniciava la transició a la postmodernitat o modernitat avançada. Per dir-ho gràficament, la societat espanyola s'estava "normalitzant" com a societat plenament moderna (industrial, democràtica, amb Estat de Benestar, que millora la seua inclusió) quan quasi al mateix temps havia d'afrontar el pas a una societat postindustrial, més fragmentada i globalitzada. En el cas espanyol, l'Estat de Benestar amb els seus trets de cobertura universal de serveis bàsics i una relativament important xarxa protectora contributiva comença a implantar-se a mitjans de la dècada del 1980 quan a Europa ja eren hegemòniques les tesis vinculades a la crisi fiscal de l'Estat, la necessitat de reduir despeses socials i redefinir l'acció de l'administració. La indústria passa a ser el sector productiu majoritari el 1970 i tretze anys després, el 1983, s'inicià el procés de reconversió industrial, quasi sense temps social per a "sedimentar" i "consolidar" aquest canvi (a nivell econòmic, però també d'organització, de vincles socials, de mentalitats i cultures). Quan encara s'estaven consolidant els partits polítics, el sistema sorgit de la transició i els hàbits de la representació política, sorgeixen els Nous Moviments Socials que, en part, qüestionen els límits de la democràcia representativa clàssica.

Afirmar aquests trets específics del cas espanyol, el retard inicial, la velocitat del procés, els requeriments contradictoris derivats d'abordar la plena modernització en temps de postmodernització, no suposa contraposar una Espanya "diferent", amb més

pes de la tradició, enfront d'una Europa central plenament i homogèniament moderna. Com subratllen Berger i Piore (1980), les societats contemporànies no poden ser conceptualitzades com entitats unitàries, amb una única forma d'organització econòmica i social, sinó com a entitats mixtes, heterogènies, amb grups plenament moderns i uns altres de més tradicionals que no constitueixen pervivències del passat destinades a desaparèixer sinó elements permanents que configuren, juntament a uns altres actors i dinàmiques socials, la societat del present. Per exemple, el camperolat i els petits propietaris agrícoles, grup que podem qualificar de tradicional, té un paper polític i social central a França, molt superior al seu pes percentual; per una altra banda, la política agrícola comunitària és la més important i millor dotada de la Unió Europea, paradigma de modernitat avançada. Com destaquen Berger i Piore (1980), "el pes dels valors i les institucions preindustrials en la configuració de les economies industrials (o postindustrials, podríem afegir nosaltres) no és un fenomen específic dels països de desenvolupament tardà. Al contrari, les pautes seguides pel capitalisme originari (...) semblen ser producte de preferències, històricament fonamentades, per tipus particulars d'organització i d'autoritat" (en Aguilar, 2001: 155).

Per tant i en conclusió, el que ens interessa no és la contraposició entre un model suposadament pur de desenvolupament, primer de modernització, després de modernització madura i més tard de postmodernització, que s'hauria donat en les societats de l'Europa central i els Estats Units, i el cas espanyol, en termes d'endarreriment i heterogeneïtat respecte al model. La nostra mirada se centra en captar les especificitats del cas espanyol, els trets centrals que componen el context social que forma la societat espanyola, i les diferències amb uns altres països com a conseqüència, entre uns altres factors, d'aquestes peculiaritats de partida i de context. Dit d'una altra manera, cal abordar el cas espanyol des d'una concepció del canvi que considera que dins dels límits i les possibilitats establerts per les macro tendències i els grans factors estructurals (la globalització, les TIC, les noves formes d'organització productiva i social) hi ha una considerable capacitat de maniobra per a "la variació socioestructural i institucional" segons els diferents contextos socials (Berger i Piore, 1980, en Aguilar, 2001: 155).

Trets més generals de l'Espanya contemporània. Entre tendències generals i concrecions específiques

Tot i les diferències en la caracterització de la societat "post", hi ha més acord a assenyalar una sèrie de tendències generals que caracteritzen i/o han anat de la mà del canvi que s'ha donat des de la societat industrial a la societat postindustrial, globalitzada, del segle XXI. Entre aquestes tendències podem assenyalar la formació dels serveis com a sector productiu fonamental i una reducció relativa de la indústria; el creixent paper del coneixement; un tipus de model socioeconòmic i d'organització de la producció basat en la nova hegemonia neoliberal que es va consolidar a les primeries dels anys vuitanta i, per tant, un reqüestionament de les relacions entre el mercat, l'Estat i la societat; una redefinició i reducció relativa del paper de l'Estat en els àmbits econòmic i de benestar social, etc. Entendrem aquestes tendències generals com processos d'estructura i de canvi que es concreten de manera diferenciada segons les societats, les seues institucions, les forces socials en presència, les tradicions polítiques i col·lectives,

etc. Uns dels fils conductors de la nostra anàlisi serà, precisament, el contrast entre aquestes tendències generals i les especificitats del cas espanyol, que operativitzarem amb una comparació sistemàtica amb la situació de la Unió Europea-15.

Uns dels trets que caracteritza el pas d'una societat industrial a una altra de postindustrial, de serveis o informacional, és que els serveis s'afirmen com a sector productiu fonamental, particularment els serveis relacionats amb la informació, el coneixement i les TIC, tant les adreçades a les activitats productives com a les financeres. Aquests canvis s'organitzen en formes de xarxes, sovint transnacionals, que en la globalització poden actuar en temps real. L'expansió dels serveis, la globalització i l'economia del coneixement no ha comportat una generalització de bones ocupacions, com podria deduir-se de Bell, sinó una dualització entre bones i males ocupacions, les quals donen seguretat, suposen qualificació i capacitat "d'autoprogramació", ben remunerades i connectades amb les xarxes globals, i les ocupacions desqualificades, de tasques genèriques, sovint temporals. Aquest esquema es repeteix a nivell internacional, entre regions i països connectats als fluxos mundials, i la seua posició en aquests, i aquells altres desconnectats. Les anàlisis de Sassen (2001, 2007) exemplifiquen aquesta dualització, a diversos nivells, en les ciutats globals i els països centrals.

Després de la dècada del desenvolupisme franquista, Espanya és ja un país industrial el 1970. En aquest any, la indústria és el primer sector per població ocupada, 37,3%, seguit dels serveis, 36,5% i de l'agricultura, 24,9%. Més tard, es dona un procés de terciarització, reconversió industrial i pèrdua relativa del pes de la indústria, amb una reducció dràstica de l'agricultura. D'acord amb el criteri estàndard, el 1986 ja som una societat de serveis, postindustrial, ja que aquests ocupen més de la meitat de població ocupada. Aquestes tendències s'acceleren i l'any 2000, els serveis ocupaven el 62,4% de la població ocupada, la indústria, un 30,8% i l'agricultura, el 6,9%. Si, per una banda, aquesta evolució dels fets semblava que s'ajustava al model típic, per una altra el cas espanyol presenta especificats no menyspreables: una industrialització tardana sota un règim dictatorial, la coincidència entre crisi econòmica i transició política, un terme temporal breu —quinze anys— entre la industrialització i la desindustrialització relativa provocada per la reconversió industrial i el canvi a societat terciària, etc. Aquests canvis han vingut acompanyats per una dualització del mercat de treball, en els termes més clàssics de Berger i Piore (1980). Per una banda, el creixement dels assalariats tècnics i professionals una part important del qual està vinculat a l'ocupació pública generada per la implementació de l'Estat de Benestar, particularment entre el 1985 i el 1992, i, per una altra, el creixement d'ocupacions no qualificades. Així, els treballadors no qualificats han passat de representar el 15,30% del total de la població activa el 1986, al 19,05 el 1996, per a augmentar al 20,30 el 2004.³ A més de la tendència general a la dualització i a la fragmentació del mercat de treball, derivada del canvi de model socioeconòmic i d'organització de la producció, en el cas espanyol opera el tipus

---

³ En la categoria de treballadors no qualificats agrupem les categories socioeconòmiques (CSE) de l'EPA: CSE 14, resta de personal de serveis (sense professionals, supervisors ni treballadors manuals qualificats) i CSE 17, peons. Base de dades de la sèrie temporal, Garrido i González (2005).

de desenvolupament adoptat, particularment en l'última quinzena. Un model centrat en la construcció, els serveis tradicionals (particularment els vinculats al turisme) i uns altres sectors, intensius en mà d'obra i amb productes d'escàs valor afegit, que ha demanat treballadors i treballadores immigrants, en tal nombre, que s'ha format una estructura productiva etnofragmentada. Al mateix temps, es desenvolupen uns altres sectors amb productes d'un alt valor afegit, caracteritzats com a serveis de la nova economia, i s'internacionalitza l'activitat de grans empreses financeres i d'energia, fins esdevenir veritables multinacionals amb els majors interessos en Amèrica Llatina. Tanmateix, el que caracteritza el model de desenvolupament dels últims 15 anys no han estat aquests últims aspectes, reals però secundaris si pensem en el conjunt de l'estructura econòmica.

La crisi actual va esclatar a Espanya el 2008 quan ja era insostenible el creixement del deute, la bombolla immobiliària i l'actitud irresponsable tant del Banc d'Espanya com dels Governos del PP, primer, i del PSOE, després. A mitjan 2008 ja eren evidents les tres crisis: immobiliària, financera i de crèdit. L'activitat econòmica s'alenteix per a entrar, més tard, en recessió; el crèdit es va assecar com a conseqüència de la crisi bancària i la falta de confiança; la destrucció d'ocupació i l'atur es van disparar el 2009. Una de les peculiaritats de la crisi a Espanya és la intensitat de la destrucció d'ocupació. En quatre anys de crisi, 2008-2011, es van destruir tres milions llargs d'ocupacions i la taxa d'atur va passar del 8% el 2007 al 21,2% el 2011. Això obeeix al model adoptat de desenvolupament molt dependent del cicle, de la demanda externa i de l'existència de crèdit. D'altra banda, l'extensió de la temporalitat va facilitar que l'ajustament empresarial es realitzara en termes d'ocupació, simplement no renovant els contractes dels treballadors temporals.

Un altre tret que podem destacar del pas de la societat dels Trenta Gloriosos a les actuals societats avançades és el canvi de model socioeconòmic i d'organització de les relacions laborals, uns canvis que tenen repercussions sobre els vincles socials. Hem passat d'una societat de plena ocupació, regida pel model keynesià, amb Estat de Benestar i inclusió social, desigual però inclusiu, a una altra societat en què impera la flexibilitat laboral, la fragmentació ocupacional i social, la minva del paper protector de l'Estat de Benestar, i que és regida per l'ortodòxia neoliberal (Harvey, 2007). La nova organització del treball i la norma flexible i precària d'ocupació no està, com insisteixen Piore i Sabel (1990), directament relacionada amb les noves tecnologies sinó amb els nous principis socials. Aquest canvi no cal entendre'l sols en termes de modificació del paper de l'oferta, la demanda o del paper de l'Estat; afecta qüestions bàsiques com la pèrdua de sentit social del treball (Sennett, 2000), que ja no constitueix una base ferma que atorga seguretat i integració (Beck, 1998b), i suposa el debilitament dels antics vincles socials —centrats en el caràcter del treballador i en els drets i reconeixement que generava— sense que hagen estat substituïts per uns altres. Aquesta societat postindustrial i globalitzada és poc inclusiva ja que una part del seu funcionament estructural genera situacions de precarietat i exclusió.

El cas espanyol s'ajusta, en grans trets, a aquesta evolució amb les peculiaritats pròpies del nostre punt de partida. La precarització i la multiplicació de normes d'ocupació, tant a nivell legal com a social, és un tret de la realitat espanyola. La temporalitat i unes altres formes d'ocupació atípica respecte a la norma de l'ocupació fixa i a temps

complet ha augmentat a tot Europa (Dombois, 2002), però la taxa de temporalitat espanyola, sobre un 30% en tot el període 1985-2005, dobla la de la Unió Europea, siga el seu nucli més ric UE-15 o la seua totalitat, UE-25. Respecte a la dualització podem considerar dos indicadors: la ja esmentada taxa de temporalitat, que sol respondre al perfil d'ocupacions del mercat secundari de Piore, i la divergència que representa l'augment en paral·lel de les ocupacions de professionals i tècnics, i de les ocupacions de treballadors no qualificats (amb més pes de la temporalitat i presència massiva d'immigrants). A Espanya, com en uns altres països europeus, no trobem una única norma social d'ocupació sinó una diversitat de situacions. Grans organitzacions productives, franges d'ocupació fixa i de qualitat —particularment en el sector públic—, conviuen amb una diversitat de situacions menys o més precàries que remeten a l'externalització, la subcontractació generalitzada, el debilitament de la relació contractual de treball, la gestió a càrrec d'ETT i una diversitat de formes de flexibilització tant internes, al si de les empreses, com externes a aquestes. Aquesta diversitat d'ocupacions i de condicions de treball té, en el cas espanyol, un biaix de gènere, que s'ha anat reduint, i un altre d'ètnia i nacionalitat, que ha augmentat. Si la incorporació de les dones europees al treball assalariat es donà en la dècada dels anys seixanta, la de les dones espanyoles és dels anys vuitanta i es consolida en la dècada dels anys noranta. Mesurades en termes de taxa d'activitat, d'atur, de temporalitat i de sou mitjà, es mantenen les diferències entre homes i dones, encara que amb una tendència clara a la reducció. Juntament amb treballadores i professionals que ocupen llocs del sector primari, particularment en l'ocupació pública, tenim que el 2005 el sou mitjà de les dones encara representava el 72,5% del salari mitjà dels homes i que el 22,65% d'aquestes tenia jornada parcial quan aquesta proporció era del 3,8% dels homes ocupats (INE, 2009b). Respecte als treballadors i treballadores immigrants, aquests s'ha concentrat en sectors com l'agricultura, la construcció i el servei domèstic, en les ocupacions més desqualificades i precàries, i les categories laborals més baixes. Aquesta sobrerrepresentació dels treballadors immigrants és particularment notable en la categoria de treballadors no qualificats (el 33% de treballadors immigrants eren peons o semblants, per un 11,2% en el cas dels treballadors espanyols; Pajares, (2009)). Hem format, com també passa en uns altres països europeus, una estratificació ètnica-laboral.

Des del punt de vista demogràfic, el procés de canvi en els països centrals se sol presentar com la culminació de la Segona Transició Demogràfica, caracteritzada per una baixa de la natalitat i un augment de l'esperança de vida, que forma una situació d'estancament demogràfic i creixent envelliment. Aquest "hivern demogràfic" es veu pal·liat per la recepció d'immigració. Juntament amb això, la Segona Transició Demogràfica suposa una sèrie de canvis com la reducció del nombre de membres de les famílies i de les llars, una edat mitjana més alta per al matrimoni i la maternitat, la pluralitat de models familiars i de convivència, unes biografies més autònomes en el cas de les dones i una tendència a relacions més igualitàries o menys patriarcals. El cas espanyol s'ajusta, bàsicament, a aquests paràmetres amb conseqüències específiques atès el nostre punt de partida, el nostre particular règim de benestar i la feblesa del compromís públic en matèria d'atenció, cura i serveis personals.

En aquests 40 anys, hem deixat de ser una de les societats més natalistes d'Europa per a convertir-nos en una de les poblacions amb menys taxa de reproducció, tot i l'aportació

de la immigració en els últims 15 anys. L'índex sintètic de fecunditat (ISF) ha disminuït progressivament: 2,1 fills per dona el 1981, 1,3 el 1993, fins arribar a un mínim de 1,16 fills per dona el 1998, que després ha augmentat fins arribar a 1,44 el 2008, gràcies a les dones immigrants. Per altra banda, els importantíssims avanços en qualitat de vida i sanitat han ampliat l'esperança de vida de manera notable. Tenim una societat envellida, el creixement natural de la qual no garanteix la reproducció dels seus efectius i que genera una taxa de dependència poc sostenible en perspectiva. Si hem passat de ser 40 milions el 2000 a quasi 47 milions el 2010, ha estat gràcies a la immigració.

El canvi familiar i del paper de les dones, així com la immigració, dos grans canvis dels últims 40 anys, presenten en el cas espanyol tendències semblants a les de societats europees centrals, encara que a Espanya aquests processos s'iniciaren més tard, de manera més accelerada i amb algunes pautes pròpies. A pesar dels canvis familiars a Espanya, encara presentem índexs més baixos que la mitjana europea en qüestions com fecunditat fora del matrimoni, unions de fet, llars unipersonals, i uns altres indicadors de segona transició demogràfica complida (Alberdi, 1999; Jurado, 2005). Tanmateix, Espanya sí que s'ha igualat plenament en uns altres paràmetres com la baixa natalitat i el retard del primer fill. Respecte als canvis culturals, la cultura familiar espanyola es caracteritza per nivells de tolerància cap a formes familiars noves, el divorci, les unions de fet, les relacions homosexuals, que fins i tot superen els països de l'Europa central i nòrdica. Al mateix temps, ací la diferència amb l'Europa central, es manté la família com a referent central, encara que no únic, de la vida personal i com a àmbit privilegiat de solidaritat i ajuda econòmica, afectiva i de serveis.

Respecte a la immigració, el procés a Espanya respon als trets d'acceleració, globalització, feminització, diversificació i politització, que segons Castells i Miller (2004) caracteritzen les migracions actuals, però Espanya presenta peculiaritats dignes de ressenyar. Una, sense dubte, és la intensitat i la rapidesa dels fluxos. Els estrangers a Espanya passaren de 923.879 el gener del 2000, el 2,3% del total de la població, a 5.708.940 deu anys després, el 12,2%. Una altra bandaicularitat és el ràpid procés d'assentament i arrelament que ha modificat el tipus d'immigrant. Un procés que a França o Alemanya va portar 20 o 30 anys ací s'ha fet en 15 anys. De l'home o en menor mesura dona, sol o sola, de la dècada dels anys noranta hem passat a una situació molt diversa, famílies, homes sols, dones caps de família, etc., però amb un creixent caràcter familiar, de migració permanent. Els immigrants constitueixen ja un nou sector de la població espanyola.

Pel que fa a l'estructura de classes, si la societat industrial es caracteritzava per una àmplia classe obrera i uns amplis i creixents sectors de capes assalariades mitjanes, en un marc desigual però cohesionat, la societat postindustrial i globalitzada presenta dues dinàmiques diferents i oposades en un marc menys inclusiu i de més fragmentació social. Així, tenim el creixement i desenvolupament de les "noves classes mitjanes" (Wright) o de la "classe de servei" (Goldthorpe) que agrupen directius mitjans, professionals i gestors amb autoritat, qualificació i considerable llibertat i control sobre la pròpia activitat. Al seu torn, l'elit del poder s'ha convertit en la unió dels grans propietaris, els gestors de les grans empreses i els alts gestors públics. Pel que fa als criteris d'estratificació, la propietat i el capital econòmic es combina amb la qualificació, el lloc que s'ocupa en les institucions i en les xarxes de poder. Per una altra

banda, juntament amb la part ben instal·lada de la societat, es donen dinàmiques i fenòmens de precarietat i exclusió que en la literatura nord-americana s'ha expressat en termes d'infraclasse i en la literatura europea, amb els conceptes de nova pobresa, precarització i exclusió, com a conseqüència de l'atur estructural, la dualització del mercat de treball, el debilitament dels vincles socials i de l'acció protectora de l'Estat. Des d'una perspectiva o l'altra es fa referència als grups que ocupen els graus més baixos de l'escala social i que no participen o ho fan de manera precària i limitada en el conjunt d'àmbits, laboral, residencial, usuari de serveis públics, relacional, etc., que ens fa membres integrats de la societat. Mesurat en termes de desigualtat de rendes, en els països centrals la desigualtat va augmentar les dècades del 1980 i 1990. Amb el nou segle, segons el règim de benestar vigent, aquest augment ha minvat en unes societats, europees centrals i nòrdiques, o s'ha incrementat encara més, els Estats Units i la Gran Bretanya.

En el cas espanyol, l'inici dels anys setanta es caracteritzava per una estructura focalitzada en una classe obrera àmpliament majoritària i una rellevant petita burgesia o vella classe mitjana (petits propietaris, botiguers, etc.), una estructura pròpia d'una societat d'industrialització tardana, amb una important presència d'elements tradicionals. A l'inici del nou segle, l'estructura de classes està "dominada" per les classes mitjanes, particularment les noves classes mitjanes (professionals i tècnics), i una important presència de les classes treballadores, amb una creixent polarització entre qualificats i no qualificats. Al llarg del procés, la classe dominant, propietaris i alts directius, s'ha mantingut estable, tot i que ha modificat la seua composició pel canvi polític i socioeconòmic que ha conegut el país. La principal especificitat de l'estructura de classes espanyola en els anys setanta, l'amplada de la vella classe mitjana, la petita burgesia clàssica que representava quasi un terç de les ocupacions, es modificarà com a conseqüència de l'augment de l'assalarització, de la qualificació de la força de treball i l'expansió de professionals i tècnics, etc. Al final de la dècada dels noranta, la nova i la vella classe mitjana s'equiparen i, a mitjans de la primera dècada del segle XXI, professionals i tècnics assalariats representaven sobre un 20% de la població activa. Aquest augment de les noves classes mitjanes, particularment de les capes d'assalariats professionals i tècnics, ha vingut de la mà d'una reducció relativa de les classes treballadores, que, amb tot, mantenen un pes numèric i proporcional molt important (que varia segons el tipus d'aproximació que realitzem, com després veurem).

Pel que fa a la desigualtat, les tendències divergeixen. Si als països centrals ha augmentat la desigualtat de rendes, en el cas espanyol aquesta ha tendit a disminuir, tot i que podem distingir-ne tres períodes. En la dècada dels vuitanta, la desigualtat va disminuir, un segon període en què va augmentar lleugerament, la dècada dels noranta, i una nova disminució a partir de l'any 2000. La disminució en la desigualtat de rendes de la dècada dels vuitanta és clarament deutora de la consolidació i extensió de l'Estat de Benestar espanyol que eleva la renda i el salari indirecte dels sectors més modestos. Tot i aquesta tendència, positiva, a la disminució de la desigualtat a Espanya, aquesta continua superant la mitjana europea (29 el 2007, mesurat amb l'índex de Gini, per 31 en el cas espanyol). Per altra banda, la desigualtat en patrimoni és cinc vegades superior a la desigualtat en renda. Aquesta tendència al creixement de

les desigualtats de patrimoni s'ha accentuat amb l'últim *boom* econòmic (Col·lectiu Ioé, 2008). Si de la desigualtat passem a la pobresa, hem de constatar que la situació espanyola és d'estancament. Si a mitjan 1980 teníem 8 milions de pobres, sobre un 20% de la població, al principi del segle XX la proporció de població pobra es manté estable: un 12% en risc de pobresa i un 8% de pobresa severa. El període de creixement econòmic i l'augment de la despesa pública en protecció social, en termes absoluts, no en referència al PIB, no han afectat la borsa estructural de pobresa espanyola ni ha disminuït la nostra distància amb la mitjana europea. Tant en el cas espanyol com en el cas europeu, ha disminuït la proporció de pobresa severa mentre que augmentava la de persones en risc de pobresa. En el primer cas opera l'efecte pal·liatiu de la intervenció pública; en el segon cas, l'augment del risc de pobresa està relacionat amb l'augment de la precarietat laboral i social.

Amb la crisi ha augmentat la desigualtat i s'ha elevat l'índex de Gini en dos punts, fins a arribar al 33,9% el 2010, i tot indica que continuarà augmentant. Igualment, donat l'increment de l'atur i la reducció de la despesa social (amb l'excepció de les prestacions per atur), ha augmentat la proporció de població pobra fins a arribar al 21,8% el 2010.

El canvi de la societat industrial a la societat postindustrial globalitzada ha implicat, també, una redefinició del paper de l'Estat en el pla econòmic, de benestar i de sobirania. El nou model d'organització socioeconòmic i l'hegemonia neoliberal de l'últim terç del segle XX va reduir el sector públic i la intervenció de l'Estat en l'economia. D'acord amb el nou model i les noves relacions entre mercat, Estat i cohesió social, la consideració del dèficit públic, etc., s'ha donat un retall relatiu de l'Estat de Benestar. Per altra banda, l'Estat-nació perd prerrogatives i àmbits de competència a favor d'organitzacions regionals, com la Unió Europea, internacionals, i sobretot respecte als mercats financers globalitzats. En l'aspecte que ara ens interessa, l'Estat de Benestar, el centre de la Política Social es traslladà des del sector públic cap a una major participació de la resta de sectors en la provisió de benestar, el mercat, privatitzant i/o fomentant les cobertures privades, i el Tercer Sector i la solidaritat social. Una altra tendència comuna és la reducció de costos mitjançant la reducció de la demanda (copagament, condicions d'accés més elevades) o de l'oferta (reducció de serveis o de la cobertura i/o de la qualitat). Una tercera tendència, derivada de l'anterior, és que els sistemes de protecció social han mantingut el proclamat caràcter universal, allà on ja el tenia, però n'ha disminuït la intensitat protectora. Dit d'una altra manera, la reforma neoliberal de l'Estat de Benestar, amb concrecions molt diferents segons els països i les seues tradicions, no ha contrarestat les creixents tendències estructurals a la precarietat d'amplis sectors i el perill d'exclusió d'una part d'aquests.

El règim de benestar espanyol i les seues especificitats, responen a allò que s'ha qualificat com a règim corporativista mediterrani o llatí, per referència als trets comuns d'Espanya, Portugal, Grècia i, parcialment, Itàlia. Un Estat de Benestar tardà, quan ja estaven qüestionades les bases del model; unes diferències importants entre la xarxa contributiva i la cobertura que atorga i la xarxa no contributiva, de lògica assistencial. En tots els casos, compartim també una gran importància atorgada a la família com a actor fonamental d'ajuda i solidaritat i un gran pes social de l'Església. A Espanya fou en el període 1986-1993 quan es va concretar i materialitzar la universalització de

l'ensenyament i de la sanitat, així com el desenvolupament dels serveis socials i l'ampliació dels sistema de pensions, amb l'aparició de les pensions no contributives. Tanmateix, a diferència de altres estats europeus, en l'Estat de Benestar espanyol va quedar exclosa la qüestió de l'habitatge i els serveis de cura i atenció personal a xiquets, majors i dependents (l'anomenat "quart pilar" amb la Llei de dependència del govern de Zapatero en constitueix l'ampliació més notable de les dues últimes dècades). Un segon tret del règim de benestar espanyol és el seu familiarisme, en un doble vessant contradictori. Per una banda, s'atribueix a les famílies un paper central en la provisió de benestar, particularment en l'accés a l'habitatge dels fills, i a les dones la cura a menors i majors i serveis i benestar personal. Per altra banda, les mesures de suport a les famílies i a les dones, en termes de serveis, ajudes i facilitats, per a criar i/o cuidar els majors, han estat i continuen sent molt minses. Un tercer tret de l'Estat de Benestar espanyol és que se situa en un nivell baix, en termes europeus, de prestacions socials i de despesa social pública (Navarro, 2007; Col·lectiu Ioé, 2008; Antón, 2009). D'acord amb Eurostat, la despesa social ha augmentat a Espanya en termes absoluts, però ha retrocedit en termes proporcionals. Si el 1994 dedicàrem el 27,6% del PIB a despesa social, aquesta proporció havia minvat al 25,2% el 2005. Dit d'una altra manera, amb el *boom* econòmic, una proporció major de la riquesa generada s'ha distribuït a través del mercat i de mecanismes privats i una proporció menor s'ha dedicat a despeses socials. Tampoc no ha servit el *boom* econòmic per a reduir el nostre diferencial negatiu amb la mitjana de despesa social de la UE-15. Aquesta s'ha mantingut bàsicament estable, sobre el 33% del PIB, en el període 1994-2005, mentre que la nostra despesa social relativa ha disminuït fins al 25,2%, el 2005.

En el cas espanyol, la normalització democràtica del règim polític i de la política institucional començada el 1977 és quasi coetani del sorgiment de nous actors col·lectius, en l'esfera de la política i la participació no institucional. El sistema de partits espanyol es caracteritza per un bipartidisme imperfecte, atesa l'existència d'unes altres forces polítiques i d'un mapa polític específic en diverses comunitats autònomes. El nostre s'ha format, a més, com un sistema democràtic corporativista, segons els model d'Estat social europeu, amb un reconeixement institucional de les organitzacions d'interessos, sindicats i patronal, i funcions d'acord, negociació i d'influir en el govern i modular l'agenda política. Amb les seues peculiaritats, el sistema espanyol s'ajusta al model de democràcia representativa, poliarquia en termes de Dahl (1999), i corporativista (Offe, 1992), semblant a la d'uns altres Estats europeus. Ens apartem d'Europa en l'ampliació, de facto, d'aquest caràcter d'organització corporativista institucionalitzada a la Conferència Episcopal Espanyola, més enllà del mandat institucional. Per altra banda, com en uns altres països europeus, combinem des de mitjans de la dècada dels vuitanta una amplíssima legitimitat de la democràcia com millor règim i una actitud crítica i distant respecte de la política institucional realment existent (mesurat en termes de participació electoral, afiliació als partits, opinions sobre aquests). Aquesta actitud crítica ha augmentat des del 2008, com a conseqüència de les mesures anticrisi implementades pels governs de Zapatero i Rajoy. En els últims anys, de manera sistemàtica, la "classe política" apareix com el tercer problema dels espanyols segons el baròmetre del CIS, després de l'atur i la situació econòmica.

Al mateix temps, juntament amb els partits polítics i els grups corporatius d'interessos (sindicats i patronal), començaren a afermar-se noves formes de participació i nous actors col·lectius, que no pretenen un canvi de règim sinó de la seua lògica i el seu funcionament. Els moviments feminista, ecologista i pacifista i anti-OTAN tenen un protagonisme central en alguns dels debats socials i les mobilitzacions més rellevants de la dècada dels vuitanta, contribueixen a formar l'agenda política i espanten noves sensibilitats i valors socials (la igualtat de gènere, la cura mediambiental). Més tard, a més de la continuïtat i/o transformació d'aquests moviments, la dècada dels noranta està protagonitzada pel desenvolupament i arrelament de les ONG i les organitzacions voluntàries, la formació d'un Tercer Sector tardà. Al mateix temps, la dècada dels noranta i la primera del segle XXI són anys d'una autèntica eclosió del nombre d'associacions, tot i que els índexs d'afiliació i, més encara, de participació, siguen baixos. A més d'aquests elements, cal subratllar el moviment antiglobalització i, com a gran moviment de protesta més puntual, el moviment contra la guerra de l'Iraq. En conjunt, un quadre complex d'un àmbit i una política institucional i una creixent complexitat d'allò que podríem qualificar com la societat civil espanyola. Ja el 2010, en oposició a una política institucional molt distant i en contra de les mesures neoliberals adoptades davant la crisi, un moviment massiu com el 15-M es nodreix dels "indignats" i les "indignades" que ja comencen a ser molts. En conjunt, un quadre complex i efervescent, amb múltiples i diverses manifestacions de descontentament, que no obstant això no acaba de superar —almenys de moment— la dispersió i la discontinuïtat.

2. Estructura demogràfica, família i immigració

Quan parlem d'estructura demogràfica hem de començar identificant el nostre objecte d'estudi, la població espanyola considerant com a tal el conjunt dels individus — nacionals o no— que resideixen dins de les fronteres de l'estat espanyol i les tendències demogràfiques fonamentals en els últims 40 anys. Ens centrarem en els tres processos demogràfics fonamentals —fecunditat, mortalitat i migracions— i en el canvi familiar a Espanya, així com en les seues repercussions socials més importants, a nivell demogràfic i a uns altres nivells.

Molt sintèticament, hem deixat de ser una de les societats més natalistes d'Europa per a convertir-nos en una de les poblacions amb menor taxa de reproducció, tot i l'aportació de la immigració en els últims 15 anys. S'han donat importantíssims avanços en qualitat de vida i sanitat que han ampliat l'esperança de vida de manera notable. Hem passat de ser una societat d'emigració per a convertir-nos de manera rapidíssima en una societat d'immigració en termes semblants a les societats centrals més avançades.⁴ El gener de 2010, el 12,2% de la població espanyola era estrangera.

A l'inici del segle XXI, Espanya té el mateix perfil, tendències i problemes demogràfics que les societats europees més avançades i, amb matisos, que els EUA i el Japó. En una perspectiva històrica, podem dir que la societat espanyola va tancar el cicle de la primera transició demogràfica, anys seixanta i setanta, per a, posteriorment, en 30 anys, culminar la segona transició demogràfica, com a conseqüència de processos de canvi a tots els nivells, com el desenvolupament socioeconòmic, la millora de la qualitat de vida i els avanços sanitaris, l'augment de l'educació, el canvi en el paper de la dona i en les idees i concepcions més esteses (des de les relacions personals i sexuals, fins a la consideració de la descendència).

La nostra situació demogràfica, pròpia dels països centrals segons el Quadre 2.1., ha anat de la mà d'una sèrie de nous comportaments familiars com la reducció del nombre mitjà de membres, la posposició del matrimoni i de la maternitat, l'emergència

---

⁴ La demografia distingeix les migracions com a fluxos, el nombre d'entrades o eixides en un període determinant, normalment d'un any, i com a estoc, el nombre d'immigrants residents a Espanya o d'emigrants espanyols residents a l'estranger. En termes de fluxos, Espanya es va convertir en un país d'immigració a primers de la dècada dels noranta, atès que començaren a donar-se més entrades que eixides anuals. En termes d'estoc, el saldo sols es va convertir en positiu entre els anys 2001 i 2002 quan ja vivien més estrangers a Espanya que espanyols a l'estranger (Arango, 2004).

de nous models de formació de llars i, en general, la pràctica d'estratègies vitals de tipus no familiar durant períodes cada vegada més amplis del cicle vital o, almenys, no amb l'exclusivitat d'abans. Sens dubte, les protagonistes més destacades d'aquests canvis han estat i continuen sent les dones, autèntiques actores —de manera més o menys conscient— dels processos i les tendències que ens ací ens interessin, i ha estat el seu dinamisme allò que ha arrossegat els homes. Tots aquests aspectes són molt semblants als d'unes altres societats europees, tot i que hi ha hagut diferències diverses en els ritmes (de caiguda de la mortalitat i la natalitat, del canvi familiar, més tardà i més ràpid, etc.) i encara es mantenen algunes diferències significatives (pensem, per exemple, en l'emancipació molt més tardana dels nostres joves).

Quadre 2.1. Dues dinàmiques demogràfiques diferents

Països centrals 2a transició demogràfica	Països "emergents" i perifèrics 1a transició demogràfica
Baixada natalitat	Augment, manteniment de la natalitat
Augment esperança de vida	Millora esperança de vida, encara baixa
Immigració	Emigració i immigració
Estancament demogràfic	Creixement demogràfic

La població espanyola i el creixement natural

D'acord amb les dades del Padró continu, la població espanyola ascendia a 46.951.532 habitants el gener de 2010. Tot i el creixement dels últims anys, atesa la seua gran extensió, Espanya continua tenint una baixa densitat de població comparada amb uns altres països europeus (80 hab/km² per una mitjana de 120 hab/km² a la UE), molt marcada, a més a més, per la tendència secular a la concentració en la costa mediterrània, el Nord-Est i l'illa central de Madrid. En les últimes dècades, com es veu en la Taula 2.1., hem passat d'una dècada d'important augment de la població, més de tres milions entre el 1970 i el 1981, a un període de suau augment de la població, des del 1981 fins a l'últim terç de la dècada dels anys noranta, a un altre que podem establir simbòlicament a partir de l'any 2000 marcat per un rapidíssim creixement de la població, més moderat els dos últims anys. En la primera dècada del segle XXI hem passat de ser 40.4999.791 a ser 46.951.532 habitants, l'augment de població més important en tota la història d'Espanya.

Com expliquem aquesta evolució? El factor més important d'aquest recent canvi ha estat, amb diferència, el saldo migratori positiu. És a dir, l'arribada massiva d'immigrants, que el 2010 ja representaven el 12,2% del total de la població. L'altre element del canvi en la grandària d'una població, el creixement natural, la diferència entre els naixements i les defuncions que es donen en un període de temps determinant, ha estat molt menys positiu. Ens referirem ara al creixement natural i abordarem, després, el fenomen de la immigració.

El creixement natural de la població espanyola està marcat, com uns altres països europeus, per les caigudes de la taxa de mortalitat i de la taxa de natalitat, en el marc de la segona transició demogràfica (Livi-Bacci, 1987; Reher, 2003, 2004; Requena, 2005).⁵ Pel que fa a la natalitat, el 1975 Espanya tenia uns dels nivells de fecunditat més alts de tot Europa, amb un índex sintètic de fecunditat (ISF) de 2,8 fills per dona. Des d'aleshores ençà ha disminuït progressivament: 2,1 fills per dona el 1981, 1,3 el 1993, fins arribar a un mínim de 1,16 fills per dona el 1998, el mínim de tot el període (Requena, 2005). Posteriorment, l'ISF de la població espanyola ha augmentat, fins arribar a 1,44 el 2008, però aquesta recuperació la causen les pautes demogràfiques de les dones immigrants que, en termes generals, vénen de cultures més natalícies que la nostra. A més i com a conseqüència de la crisi, l'índex de natalitat ha disminuït per a situar-se en un 1,4 i igualment s'ha reduït el nombre de naixements.⁶

Quadre 2.2. Evolució de la població espanyola, nombre d'estrangers i %. 1971-2010

Any	Població total	Estrangers	% estrangers sobre total	Augment anual estrangers
1971	34.037.849	s. d.		
1981	37.689.662	197.942	0,6	
1986	38.437.362	241.971	0,7	
1991	38.858.680	360.655	0,9	
1996	39.617.477	499.773	1,3	
2000	40.499.791	923.879	2,3	446.778
2002	41.837.894	1.977.946	4,7	686.222
2004	43.197.684	3.034.326	7,0	696.284
2006	44.708.964	4.144.166	9,3	375.388
2008	46.157.822	5.268.762	11,4	379.909
2009	46.745.807	5.648.671	12,0	60.269
2010	46.951.532	5.708.940	12,2	21.727
2011	47.190.493	5.751.487	12,2	- 40.447
2012	47.212.990	5.711.040	12,1	---

Font: Padró municipal. INE. Dades de població a 1 de gener de cada any; les dades del 2012 són provisionals. Augment anual estrangers: diferència d'empadronats l'any respectiu. Elaboració pròpia.

Ens trobem ja, de manera consolidada, en una situació demogràfica de molt baixa fecunditat, una "depressió demogràfica" (Livi-Bacci, 2003) que no assegura el reemplaçament generacional. Aquesta tendència descendent de l'ISF ha vingut de la mà d'un considerable retard, des del 1980, de l'edat mitjana de les dones en tenir el

⁵ En el cas espanyol s'ha donat una caiguda quasi simultània de la caiguda de les taxes de natalitat i de mortalitat, a diferència d'uns altres països europeus com França, on hi ha hagut un període de temps major entre la caiguda de la taxa de mortalitat, primer, i de la taxa de natalitat, després. Aquesta és una altra manifestació de la forma accelerada en què s'ha donat, en el cas espanyol, el canvi des d'una societat industrial a una altra de postindustrial en comparació amb el nostre entorn europeu.

⁶ Aquests han passat de 518.503 el 2008, el màxim de la primera dècada del segle XXI, a 493.717 el 2009, 485.252 el 2010 i 468.430 el 2011. *El País*, 30 de juny de 2012.

primer fill. Entre el 1980 i el 2000 l'edat mitjana de les mares espanyoles en el naixement del primer fill ha augmentat quatre anys (Ortega i Kholer, 2001). Segons tots els estudis, les espanyoles tenen els fills més tard donat el seu nivell educatiu més alt, el període més perllongat dedicat a l'estudi, l'augment de la seua incorporació al mercat laboral i la creixent importància que atorguen a la seua carrera professional.⁷ A això cal afegir la manca d'ajudes com permisos de maternitat més amplis, una escassíssima oferta pública de places d'educació infantil de zero a tres anys i d'activitats extraescolars educatives i d'oci públiques, que cobrisca la jornada laboral dels pares (Ortega i Kholer, 2001; Reher, 2004; Requena, 2005; Jurado, 2005, Delgado, 2007, Alcañiz, 2008).

Un altre tret que caracteritza la fecunditat aquests últims anys és el pes creixent dels naixements extramatrimonials que el 1975 representaven un fenomen marginal (al voltant del 2%) per a passar a representar el 18% del total de naixements l'any 2000, una taxa encara inferior a la d'uns altres països europeus. Si més de les quatre cinquenes parts dels fills i les filles naixen d'una unió matrimonial, les pautes de nupcialitat i de natalitat estan íntimament relacionades com tradicionalment han destacat els demògrafs. Per això, no és d'estranyar que el canvi de pautes matrimonials a Espanya es pugui resumir, com la fecunditat, en menys matrimonis i una data més tardana del primer matrimoni. Si el 1975 estaven casades el 37% de les dones entre 15 i 29 anys, el 2001 sols estaven casades el 16% de les dones d'aquest tram d'edat. L'edat mitjana del primer matrimoni en entrar el nou segle, més concretament el 2002, era de 28,6 anys per a les dones i de 30,6 anys per als homes (Requena, 2005).

Per explicar aquest retardament de la data del primer matrimoni hem de referir-nos als canvis en el paper social de les dones ja assenyalats abans (incorporació al mercat de treball, major nivell educatiu, canvi de valors i d'autopercepció, etc.) i al retard generalitzat en l'emancipació dels joves espanyols. En efecte, com a conseqüència de les dificultats del mercat de treball, bé per manca d'aquest o perquè siga temporal, i de la situació del mercat immobiliari, amb preus inaccessibles per als joves de les capes populars, s'ha perllongat l'edat de la seua emancipació de la llar familiar fins a constituir una de les més tardanes d'Europa (Requena, 2002; Gil Calvo, 2002; Van de Welde, 2005; López Bravo, 2009). Si als països nòrdics, la Gran Bretanya i Irlanda l'autonomia personal i la independència econòmica dels fills i les filles es dona sobre els 20 anys, a Espanya, aquesta mitjana se situa als 30 anys.

Com dèiem abans, l'altre factor del creixement natural de la població, la taxa de mortalitat, també ha conegut una tendència a la baixa com a conseqüència de la millora de la qualitat de vida, dels avanços mèdics i de tot ordre, i la substitució d'un model tradicional epidemiològic de la mort, vinculat a la fam, les deficiències sanitàries, les epidèmies i la guerra, a un altre model epidemiològic centrat en les malalties

---

⁷ L'edat mitjana de tenir el primer fill varia segons les generacions, més joves o més majors, i segons els estudis. Entre les dones nascudes entre el 1966 i el 1970, que en el moment de ser enquestades pel CIS tenien entre 35 i 40 anys, havien tingut el primer fill als 27 anys de mitjana, quan tenien estudis primaris, als 28 quan tenien estudis mitjans i als 33,5 anys quan tenien estudis superiors (Delgado, 2007).

degeneratives i tardanes o unes altres molt vinculades a determinats estils de vida⁸ (Viciano, 2003). Com és conegut, la societat espanyola presenta un nivell agregat de mortalitat, en especial per a les dones, que se situa entre els més baixos del món. A l'inici del segle XXI teníem una esperança de vida de 82,4 anys per a les dones i de 74,8 anys per als homes (l'esperança de vida dels quals és, en totes les societats, inferior).

Amb aquestes taxes de natalitat i de mortalitat tenim dues conseqüències majors amb importants implicacions socioeconòmiques i polítiques. Com diu Sauvy (1991: 25), les dades demogràfiques “sols tenen significat si se les relaciona amb unes altres dades (de la realitat social)”. En primer lloc, el creixement natural de la societat espanyola no arriba a reproduir generacionalment els seus efectius i aquesta se'ns mostra com una sòlida tendència. Si la societat espanyola vol mantenir o augmentar els seus efectius, ha de recórrer a les aportacions externes, immigració, i a polítiques públiques que fomenten la maternitat i faciliten la conciliació entre la vida laboral i la vida familiar (més enllà de la Llei aprovada fa poc). En segon lloc, la societat espanyola —tot i la immigració recent que l'ha rejuvenida— se'ns mostra com una societat creixentment envellida, amb una disminució de les cohorts més joves i un augment de les cohorts més velles. A l'inici del segle XXI, els majors de 65 anys ja representaven el 17,2% de la població (quasi cinc punts per damunt de la mitjana de l'OCDE). Les implicacions socials de tot tipus d'aquests dues tendències demogràfiques majors són ben conegudes, han estat reiteradament assenyalades i, algunes d'elles, formen part del debat polític més actual. Nosaltres ens referirem, ací, a tres d'aquestes implicacions.

En primer lloc, el volum i la composició de la població —per sexe i edat— és un factor determinant bàsic de la població activa d'un país. En el cas espanyol, com en unes altres societats avançades, aquest envelliment ha generat una relativa escassetat de mà d'obra, concentrada en el segment secundari del mercat de treball, que ha estat coberta pels treballadors immigrants. En segon lloc, la tendència a la reducció relativa de les cohorts d'edats actives i l'augment de les cohorts majors de 65 anys genera tensions sobre els sistemes de Seguretat Social, particularment sobre el manteniment financer de les pensions contributives i no contributives. En l'actual context de crisi i la prioritat atorgada a limitar el dèficit públic, aquesta projecció és l'argument central per a les reformes del sistema de pensions que s'anuncien a tot Europa (en el sentit d'augmentar l'edat de jubilació i el còmput d'anys que cal considerar). En tercer lloc, però no menys important, aquest envelliment demana un augment dels serveis i la cura personal dels majors. Una tasca que, particularment en el cas espanyol, ha estat a càrrec de les dones de la família, i la creixent incorporació d'aquestes al treball ho fa poc viable. Atesa la migradesa de serveis públics, en relació a la demanda, molt d'aquest treball de cura ha estat, i està, a càrrec de dones immigrants. El govern de Zapatero aprovà diferents mesures en el marc de la Llei 39/2006, de promoció de l'autonomia personal i atenció a les persones en situació de dependència, coneguda com la Llei de dependència. Sense entrar en el detall d'aquesta norma, la crisi actual i les mesures de reducció de la

---

⁸ Fem referència a la mort per accident de trànsit, per sida o per causes relacionades amb drogoaddicció. Aquest tipus de mortalitat es dona en particular entre els homes joves amb una incidència molt més superior que entre les dones de les mateixes franges d'edat (Requena, 2000).

despesa pública han suposat, primer, la paralització i, més tard, el retrocés en els avanços aconseguits en matèria de dependència, destinada a representar el “quart pilar de l’Estat de Benestar espanyol”.

Els canvis familiars a Espanya i les dones

Des del punt de vista no ja dels individus sinó dels grups i les institucions que formen l’estructura demogràfica, la família continua sent el nucli institucional bàsic de les societats postindustrials o avançades, encara que transformada. Després de la transició familiar de la modernitat, s’afirma una familiar nuclear que havia perdut funcions a favor d’unes altres institucions (singularment l’escola), que guanya un creixent paper com a unitat de consum i que mantenia l’autoritat patriarcal del *pater* que, sovint en el cas espanyol, era l’únic que aportava ingressos. En les societats europees centrals i als Estats Units, des dels anys seixanta i setanta, aquesta família nuclear moderna, fordista, tendeix a ser substituïda per unitats menors, orientades al consum però també a l’àmbit de la individualització, de nous estils de vida, de la felicitat com a aspiració i amb una forma d’organització interna més democràtica o igualitària (Giddens, 1995). Això tendeix a generalitzar-se en les societats avançades i juntament amb la família nuclear en què la parella treballa n’apareixen unes altres referents, hi ha una diversitat de tipus de família (reconstituïdes, monomarentals, etc.), un funcionament més flexible, respectuós i menys autoritari i, no per últim menys important, unes relacions de gènere més igualitàries o menys desiguals (Alberdi, 1999). Per a Castells (1998), quatre han estat els factors que han possibilitat aquest canvi. Un serien les transformacions econòmiques, la incorporació de les dones al treball, la seua educació; el segon, els avanços mèdics i tecnològics que fan possible el control sobre l’embaràs. En tercer lloc destaca que “el patriarcat ha patit l’impacte del desenvolupament del moviment feminista (...) i quart, la ràpida difusió d’idees en una cultura globalitzada i en un món interrelacionat” (Castells, 1998: 161-162).

La família a Espanya ha conegut un canvi de semblants tendències a les de societats europees centrals, encara que amb notables especificitats. Sintetitzant Alberdi (1999) i Jurado (2005), podríem dir que el canvi familiar a Espanya ha estat més tardà però que, una vegada iniciat, els processos de canvi han estat més ràpids que en uns altres països i amb algunes pautes pròpies. A pesar de la velocitat d’aquests processos de canvi, que en el cas espanyol es concentren en la dècada dels vuitanta i noranta, Espanya encara presenta nivells més baixos que la mitjana europea de fecunditat fora del matrimoni, d’unions de fet, de llars unipersonals, i d’uns altres indicadors de segona transició demogràfica complida. Tanmateix, com hem vist, Espanya sí que s’ha igualat plenament en uns altres paràmetres com la baixa natalitat i el retard del primer fill i uns alts nivells de tolerància vers les unions de fet i les relacions homosexuals. Ara bé, a diferència de l’Europa central, en el cas espanyol, tot i que transformada, la família es manté com el referent central de la vida personal i com l’àmbit privilegiat de solidaritat i ajuda econòmica, afectiva i de serveis.

Comentem, més en contret, alguns d’aquests canvis. La mida mitjana de les llars a Espanya s’ha reduït de 3,74 persones el 1950 a 2,85 persones el 2001, encara que

continuem tenim la llar mitjana més nombrosa de la Unió Europea (Eurostat, 2004). Aquesta reducció de la mida de les llars té diversos motius. Com hem vist, les parelles tenen menys fills i ha augmentat la proporció de llars unipersonals, de parelles sense fills i de famílies monomarentals. D'acord amb el cens de 2001, el 20% de les llars espanyoles són unipersonals i, per primera vegada, no són majoria les persones majors de 65 anys, sinó les persones solteres, divorciades, en edat activa (Jurado, 2005). Per altra banda, l'any 2005, hi havia a Espanya unes 353.300 llars monomarentals, parlem de monomarentals ja que el cap d'aquestes llars era, en el 86,6% del casos, una dona. Aquestes llars representen ja, més o menys, un quart de totes les llars amb fills.

Més enllà del nombre de membres, tenim un ampli ventall de tipus de formació familiar, de formalització del matrimoni i de trets d'aquests. Si bé a Espanya s'accepten sense problemes les unions de fet, sols trobem un 14% de parelles d'aquest tipus entre les que tenen entre 16 i 29 anys, quan aquesta proporció ascendeix al 30% a Alemanya (Meil, 2003: 60). La forma de celebració del matrimoni, la forma d'unió absolutament majoritària entre nosaltres, s'ha diversificat i de la mà de la creixent secularització — particularment entre els joves — el matrimoni civil ha augmentat fins a suposar el 43% dels matrimonis celebrats el 2006 (d'aquests matrimonis civils, el 2% dels cònjuges eren del mateix sexe). Un altre indicador de segona transició familiar és l'augment del nombre de ruptures familiars. Aquestes són molt més nombroses en les unions de fet però han augmentat en els matrimonis els últims 30 anys. Des de l'aprovació de la Llei de divorci el 1981, la taxa de divorcis es va multiplicar per tres des del 1982 fins al 2001, però han augmentat de manera notable amb la reforma de la Llei de divorci el 2005, fet que ha facilitat els tràmits en cas de mutu acord. El 2005, la taxa de divorci va remuntar al 44,9% de cada 100 matrimonis. L'augment de la ruptura familiar fa que augmenten la pluralitat de les llars ja que divorciats i separats creen llars unipersonals, monomarentals i famílies reconstituïdes mitjançant segones noces o unions de fet. Tenim ací un altre canvi respecte a fa tres dècades. Abans, les segones noces o unions eren un fenomen lligat a la viduïtat; ara és un fenomen vinculat a les ruptures familiars anteriors, amb un pes creixent de les unions de fet (la fórmula preferida quan s'intenta novament una convivència familiar).

Els canvis de les estratègies i formes familiars de reproducció social, de les pautes de natalitat i convivència, estan relacionats amb els canvis socioeconòmics i culturals, i molt particularment amb els canvis protagonitzats per les dones amb una pluralitat de tendències socials concentrades en els anys vuitanta i noranta. A l'estat espanyol la consolidació de la democràcia, la igualtat de drets d'homes i dones,⁹ la modernització

---

⁹ El 1978 es va legalitzar el matrimoni civil; a partir d'aquesta data, les dones casades podien contractar, treballar i negociar, sense necessitat prèvia d'un marit. Aquest any es va despenalitzar l'adulteri i els anticonceptius passaren a ser legals. El 1979 les relacions homosexuals deixaren de considerar-se un delictes. Dos anys més tard, el 1981, es va aprovar la Llei de divorci i es declarà la plena igualtat dels fills amb independència de l'estat civil dels pares (els abans anomenats fills "il·legítims" deixaren de constituir una categoria a part i inferior). El 1985 s'aprovà la Llei d'interrupció voluntària de la gestació, el reconeixement d'un avortament limitat, no plenament un dret, però que va representar tota una revolució. El 1988 s'aprovà, per llei, la incorporació de la dona a l'Exèrcit professional. Finalment, per no allargar aquesta nota, el 2005 s'aprovà el matrimoni civil entre persones del mateix sexe, i se'l va

de l'economia, particularment la terciarització d'aquesta, el control de la fecunditat, el consum de masses i la conveniència i necessitat d'un doble sou, promou el treball remunerat de les dones. Aquesta creixent presència de les dones al mercat de treball també és el resultat de l'augment de la seua educació, fins a superar en l'actualitat la dels homes en les cohorts més joves. El 71% de les dones nascudes entre el 1976-1980 tenen una titulació secundària o superior per un 61% dels homes del mateix grup d'edat (Jurado, 2005, INE 2009c). L'augment del nivell educatiu té conseqüències molt significatives ja que les dones amb nivells educatius superiors són les que tenen taxes d'ocupació més altes que la mitjana, segueixen pautes d'ocupació contínua al llarg del cicle vital, posposen més temps tenir el primer fill i opten, amb més freqüència, per les unions de fet. També s'ha donat un canvi radical en la presència de les dones en l'esfera política i pública.

Tots aquests canvis han propiciat un canvi en el comportament de les parelles? La divisió de tasques per sexe ha perdut força en el discurs públic, però hi ha pautes de comportament més igualitàries dins de la llar?

Quadre 2.3. Enquesta sobre usos del temps 2009-2010. Activitats diàries homes i dones (en hores)

Activitats	Homes		Dones	
	% persones	Durada mitjana	% persones	Durada mitjana
Cura personal (dormir, menjar,...)	100,0	11:35	100,0	11:29
Treball remunerat	38,6	7:54	28,6	6:35
Estudis	14,4	5:27	15,1	5:09
Llar i família	74,4	2:28	92,2	4:25
Treball voluntari	9,1	2:01	14,4	1:43
Vida social i diversió	56,0	1:49	58,1	1:38
Esports i activitats a l'aire lliure	41,8	1:57	35,1	1:33
Aficions i informàtica	36,0	2:02	23,6	1:37
Mitjans de comunicació	87,7	3:08	89,0	2:51
Trajectes; temps no especificat	87,4	1:25	82,0	1:21

Font: INE (2010).

Per a la dècada dels anys noranta, Meil (1999) i Alberdi (1999) assenyalen que encara que la participació masculina en les tasques domèstiques havia augmentat, el repartiment continua sent molt desigualitari. En un gran nombre de famílies, incloses

---

equiparar en tot — fins i tot en el nom — al matrimoni heterosexual; igualment, es va reformar la Llei de divorci. Aquest llistat de reformes legislatives il·lustra l'evolució social respecte a aquests temes que les lleis, millor o pitjor, sancionen. Un altre tret comú a aquestes reformes i als debats, molt intensos, que suscitaren, ha estat el paper del moviment feminista, tant de l'organitzat com de la xarxa informal de dones que volien prendre la seua vida en les seues mans. Enfront de les manifestacions dels sectors més conservadors i de l'Església, el moviment feminista va encapçalar la reivindicació i defensa del divorci, del control sobre la concepció, la "normalització" de l'homosexualitat i d'unes altres banderes centrals en els canvis d'actituds i mentalitats dels últims 30 anys.

les noves, la dona és qui du a terme la major part del treball domèstic i n'assumeix la responsabilitat i direcció. És cert que, per referència al passat, el treball domèstic s'havia reduït per la disminució del nombre de fills i per l'augment del servei domèstic (a càrrec de dones immigrants). L'evolució en la primera dècada del segle XXI ens la proporciona la sèrie d'enquestes sobre usos dels temps el 2002-2003 i el 2009-2010 realitzades per l'INE (2004, 2010). El quadre 3.2. presenta les activitats diàries realitzades per homes i dones. Pel tema que ens interessa ací, caldria destacar que el 92,2% de les dones fa tasques domèstiques i s'ocupa de la cura de xiquets, ancians i dependents durant quasi quatre hores i mitja, enfront del 74,4% dels homes, la dedicació horària mitjana és de dues hores i mitja. En conjunt, les dones dediquen cada dia dues hores i quart més que els homes a les tasques de la llar. No obstant això, si comparem aquest resultat amb l'enquesta realitzada el 2002-2003, la participació dels homes ha augmentat 45 minuts. També, a nivell global, les dones disposen de quasi una hora menys de temps lliure que els homes.

Aquesta realitat no és homogènia. Entre les generacions més joves s'observa un canvi d'actitud més pronunciat que es tradueix, tot i que en menor mesura, en pràctica. Igualment hi ha un repartiment menys desequilibrat quan la dona treballa fora de casa a temps complet, té uns ingressos similars o superiors als del home i viu en un context urbà (també és cert que aquests tipus de nuclis amb dos sous són els que més externalitzen el treball domèstic i de cura). A més, el tipus de tasques domèstiques que realitzen homes i dones són diferents. Si els primers se centren en tasques de manteniment de la llar i dels vehicles, així com de jardineria, les segones assumeixen la compra, la cura dels xiquets i els malalts, la neteja i la bugada i el planxat de la roba (en aquestes últimes la proporció d'homes que les realitza no arriba al 3%).

Com es combina aquesta situació familiar amb la inserció laboral de les dones i quines conseqüències tenen? Jurado (2005) estableix tres pautes laborals femenines. Una pauta més tradicional, més estesa entre les dones de més edat i menys estudis, és abandonar el treball quan es té el primer fill. Una altra pauta és de tipus seqüencial; el treball s'interromp amb el naixement dels fills però es reprèn passats uns anys, cosa que fa molt difícil una trajectòria laboral de millora i promoció. Finalment, la pauta més pròpia de les dones joves i de les més educades és la simultaneïtat: es trau endavant la família i la cura dels fills sense interrompre la trajectòria laboral. Atès que les dones continuen assumint la major part de tasques domèstiques i de cura, això genera la "doble jornada" i, per expressar-ho en termes més d'actualitat, la difícil conciliació de la vida familiar i laboral. Tot i que s'han adoptat diverses mesures legals, significativament la Llei 39/1999, de conciliació de la vida familiar i laboral de les persones treballadores, reforçades per la Llei 12/2007 per a la promoció de la igualtat de gènere, la incidència en la vida quotidiana de les dones és, encara, escassa.

En conclusió. El canvi familiar a Espanya és el producte del canvi d'estratègies i comportaments dels seus membres, dones i homes, fills i filles, que viuen a la llar. Ara bé, com també passa amb la tendència a la baixada de la taxa de natalitat, han estat les dones i molt particularment les dones joves les principals protagonistes del canvi familiar. Elles, amb nivells educatius molt superiors als de les seues mares, amb trajectòries laborals i professionals, han reduït de manera impressionant la seua fecunditat i se separen i es divorcien cada vegada més. El tomb educatiu i ocupacional

de les dones espanyoles ha estat clarament un factor clau. Són les dones amb estudis superiors i amb carreres professionals pròpies aquelles que més tendeixen a romandre fadrines, a les unions de fets i a emparellar-se amb homes d'un nivell educatiu menor que el seu (Meil, 2003; González, 2003). En contraposició a aquests canvis que hem comentat i la creixent presència de la dona en l'àmbit laboral, públic i polític, hi ha unes altres dimensions on el canvi és més lent. Així, s'evidencia en la divisió del treball domèstic i la cura dels dependents de la família. La sèrie d'enquestes sobre usos del temps (INE, 2009a) mostra que el pes fonamental i la responsabilitat contínua recaiguen sobre les dones.

Els immigrants: un nou sector de la població espanyola

Uns dels grans canvis que ha conegut la societat espanyola els últims 30 anys ha estat la seua conversió en una societat d'immigració, trencant així una tendència de segles: la necessitat de cercar en unes altres terres i societats el pa i l'esperança que per pobresa, guerra o intolerància ací no trobaren tants espanyols i espanyoles.

La nostra conversió en societat d'immigració s'inscriu en el marc de la creixent globalització econòmica i social. Entre uns altres autors, Castles i Miller (2004) han sintetitzat cinc trets de les migracions en el segle XXI: (i) la globalització de les migracions, amb l'augment dels països d'origen i de recepció, (ii) l'acceleració dels fluxos i l'augment del nombre de migrants, (iii) la creixent heterogeneïtat del tipus de migrants i dels trets dels fluxos migratoris, (iv) la cada vegada més palesa feminització, no sols per l'increment de dones migrants sinó per la diversitat dels seus projectes (reunificació familiar, migració autònoma, cap de família), i (v) la creixent politització de la immigració, atès que aquesta constitueix un tema central de l'agenda política i de les relacions internacionals.

El cas espanyol respon a aquests trets d'acceleració, globalització i diversificació, però com en uns altres àmbits, Espanya presenta peculiaritats dignes de ressenyar. Si quelcom ha singularitzat al cas espanyol ha estat la intensitat i la rapidesa dels fluxos. Els estrangers a Espanya passaren de 923.879 el gener de 2000, el 2,3% del total de la població, a 5.708.940 deu anys després, el 12,2%. Entre el 2000 i el 2005, Espanya fou el segon país de l'OCDE en recepció d'immigrants, darrere dels Estats Units, i el primer en termes relatius (OCDE, 2008). Per altra banda, rebem migracions Nord-Nord, en particular els fluxos procedents de la Unió Europea-15, que s'iniciaren en els anys seixanta i setanta, i que es formaren com una migració residencial de jubilats. Els altres fluxos són de tipus Sud-Nord, una migració de tipus laboral i que ha protagonitzat el *boom* de la immigració d'aquests anys. Tot i aquesta heterogeneïtat, avui el perfil majoritari a Espanya és de tipus laboral, d'homes i dones joves que estan en procés d'arrelament i de formació de famílies. Els nacionals de la UE-15 passaren de representar el 40,6% dels estrangers residents l'any 2000 al 20,7% a primers del 2008. A més dels marroquins, xinesos i subsaharians, ja presents en la dècada dels noranta, l'augment de la immigració ha estat protagonitzat primer pels llatinoamericans, anys 2000-2004, i després pels europeus de l'Est, particularment romanesos i, en menor mesura, búlgars.

Quines han estat les causes d'aquesta transformació, demogràfica i social, tan extraordinària? A més de les causes més generals, la desigualtat i les diferències

internacionals, la globalització i la revolució en les comunicacions i les TIC, l'acció de les xarxes socials, assenyalades per diversos autors (Portes, 1995; Castles, 1998; Solé, 2001; Castels i Miller, 2003; Ribas, 2004), què podem apuntar d'específic per al cas espanyol? En l'evolució dels últims 15 anys podem assenyalar diversos factors, però cap de tant important com l'alta taxa de creixement econòmic generada per un model de desenvolupament intensiu en mà d'obra poc qualificada i baixa productivitat (Martín, 2008; Pajares, 2009 i 2010; Izquierdo, 2009; Mahía i Del Arce, 2010). Al model de creixement cal afegir la relativament reduïda oferta de mà d'obra nacional, més qualificada i amb més possibilitats d'elecció. Un altre factor important ha estat la importància de l'economia submergida i la possibilitat de trobar treball encara que no es disposara dels preceptius permisos de residència i treball. Tot això ha format un poderosíssim "efecte crida" tot i que no siga l'únic factor que cal considerar. A l'efecte d'atracció cal afegir els factors d'expulsió, com la crisi equatoriana del 1999-2002 o el *corralito* bancari argentí del 2001 per posar-ne dos exemples; l'existència de lligams econòmics, històrics i culturals amb una part d'aquests països; factors institucionals com la no-exigència de visat a determinats països llatinoamericans¹⁰ o l'ampliació de la UE als països de l'Est; i l'acció de les xarxes pròpies, dels connacionals arrelats ací que minimitzen els costos del projecte migratori i faciliten la inserció.

Per altra banda, la política d'immigració espanyola ha tingut dos trets centrals, un explícit i un altre d'implícit. En primer lloc, s'ha consolidat com un model migratori laboral, concebut inicialment com a temporal però que responia a una demanda estructural de mà d'obra flexible, barata i poc qualificada; aquesta fonamentació estrictament laboral entrava en contradicció amb la dimensió humana, familiar i ciutadana, dels nouvinguts (Cachón, 2003; De Lucas, 2008; Izquierdo, 2009; Solanes, 2009). En segon lloc, la irregularitat ha estat la norma de la primera etapa de la inserció dels immigrants a Espanya. Les raons són diverses: la importància de l'economia submergida i la possibilitat de trobar treball sense permís; l'absència de mitjans per a fer complir el principi de contractació en origen i, la més important, la dissociació entre una normativa molt restrictiva i unes necessitats empresarials que demanaven "treball immigrant" i que han desbordat la capacitat de regulació de l'Estat (Izquierdo i León, 2008; Pérez Infante, 2008). Al voltant del 70% dels immigrants han arribat a Espanya sense el preceptiu permís de treball (Izquierdo, 2009: 653), encara que en l'últim període el nombre d'irregulars s'ha reduït gràcies a l'últim procés de regularització, 2005, i a l'ingrés de romanesos i búlgars en la Unió Europea. Ja els últims anys, amb una immigració creixentment arrelada, amb un clar perfil familiar, un procés d'inserció tranquil i la major rellevància atorgada a les polítiques d'integració amb el Peci 2007-2010, semblava que havíem passat d'un model d'immigració laboral i irregular a un "model mixt laboral i d'arrelament" (Izquierdo, 2009). Amb la crisi, en aquest com en uns altres temes, des de mitjans del 2008 es va obrir un període d'incertitud.

---

¹⁰ En funció de tractats signats entre els anys cinquanta i seixanta, els nacionals de determinats països llatinoamericans, com Equador i Bolívia, no necessitaven visat per a ingressar a Espanya sinó simplement un "visa turista". L'exigència de visat fou una realitat el 2003, per als equatorians, i el 2007 per als bolivians, entre altres motius per pressió dels estats europeus signataris de l'Acord Schengen. La immensa majoria dels equatorians i dels bolivians arribaren abans d'aquest enduriment de les seues condicions d'entrada.

Quadre 2.4. Principals nacionalitats de residents estrangers a Espanya. 1998-2009

	1998	2002	2006	2009
TOTAL	637.085	1.977.946	4.144.166	5.648.671
EUROPA	312.493	701.947	1.609.856	2.496.891
UE-15	277.844	489.814	840.853	1.172.196
UE-27	288.982	617.017	1.427.662	2.273.226
Alemanya	60.495	113.808	150.490	191.002
Bulgària	1.453	29.741	101.617	164.717
França	35.867	59.811	90.021	120.507
Portugal	35.960	52.055	80.635	140.870
Regne Unit	75.600	128.121	274.722	375.703
Romania	2.258	67.279	407.159	798.892
ÀFRICA	147.876	423.043	785.279	1.009.169
Algèria	5.924	28.921	47.079	56.201
Marroc	111.043	307.458	563.012	718.055
Nigèria	941	12.254	31.588	42.323
Senegal	4.880	14.459	35.079	56.590
AMERICA LLATINA	117.871	730.460	1.500.785	1.815.194
Argentina	19.315	56.714	150.252	142.270
Bolívia	1.249	13.517	139.802	230.703
Brasil	6.709	23.719	72.441	126.185
Colòmbia	9.997	191.018	265.141	296.674
Equador	3.972	259.522	461.310	421.426
ÀSIA	42.742	98.058	217.918	296.734
Xina	11.611	37.651	104.681	147.479
Pakistan	2.565	13.971	42.138	54.101

Font: Padró. INE. Elaboració pròpia.

Passem ara a comentar les característiques sociodemogràfiques més importants dels novíssims espanyols. El gener de 2009, els estrangers empadronats a Espanya ascendien a 5.648.671 persones. D'aquests, els nacionals de la UE-15 representaven al voltant d'un 20% del total; ja no respon a l'antic perfil de jubilat i es tracta de persones actives, amb un alt nivell educatiu i ocupacional, similar a la mitjana espanyola (González, 2008).¹¹ Per altra banda, els immigrants que hem anomenat laborals constitueixen la immensa majoria dels estrangers residents: 4.476.475. La seua procedència és molt diversa i abasta totes les àrees geogràfiques. La nacionalitat més nombrosa són els romanesos, 798.892, i els colombians, 296.764 (Quadre 2.4.). Per continents, després d'Europa que agrupa realitats molt diferents, l'Amèrica Llatina continua sent la zona d'origen principal, 1.815.194, seguida d'Àfrica, amb 1.009.169 nacionals, la meitat d'ells marroquins i, amb menors efectius, Àsia.

¹¹ Entre aquesta població, en l'actualitat sols una quarta part són jubilats i els inactius d'aquestes procedències únicament continuen sent majoritaris en les províncies d'Alacant, Múrcia i Almeria (González, 2008).

Respecte als grups d'edat hem de distingir, com en uns altres aspectes del nostre anàlisi, entre els nacionals de la UE-15 i la resta d'immigrants. Si els primers presenten una estructura d'edat semblant a l'espanyola, els segons es concentren en els trams intermedis i, en menor proporció, en les cohorts més joves. Una dada il·lustrativa, el 28,6% dels espanyols i el 30,8% dels nacionals de la UE-15 té entre 20 i 40 anys, quan aquesta proporció és del 55% en la resta d'immigrants. Per altra banda, els estrangers menors de 16 anys, 879.214, ja representen la mateixa proporció respecte al total de la població estrangera, un 15,4% del total, que els seus pares espanyols de la mateixa edat. Això és un indicador del caràcter creixentment familiar de la immigració a Espanya, un aspecte bàsic en sociologia de les migracions sobre el qual tornarem després, i té repercussions en tots els àmbits. Per citar-ne un: en el curs 2009-2010, els alumnes estrangers en el conjunt de l'ensenyament no universitari varen ascendir a 762.746, el 10% del total de l'alumnat. D'aquests, el 81,9% està en centres públics, una proporció quasi deu punts superior a la dels alumnes espanyols (Ministeri d'Educació, 2010).

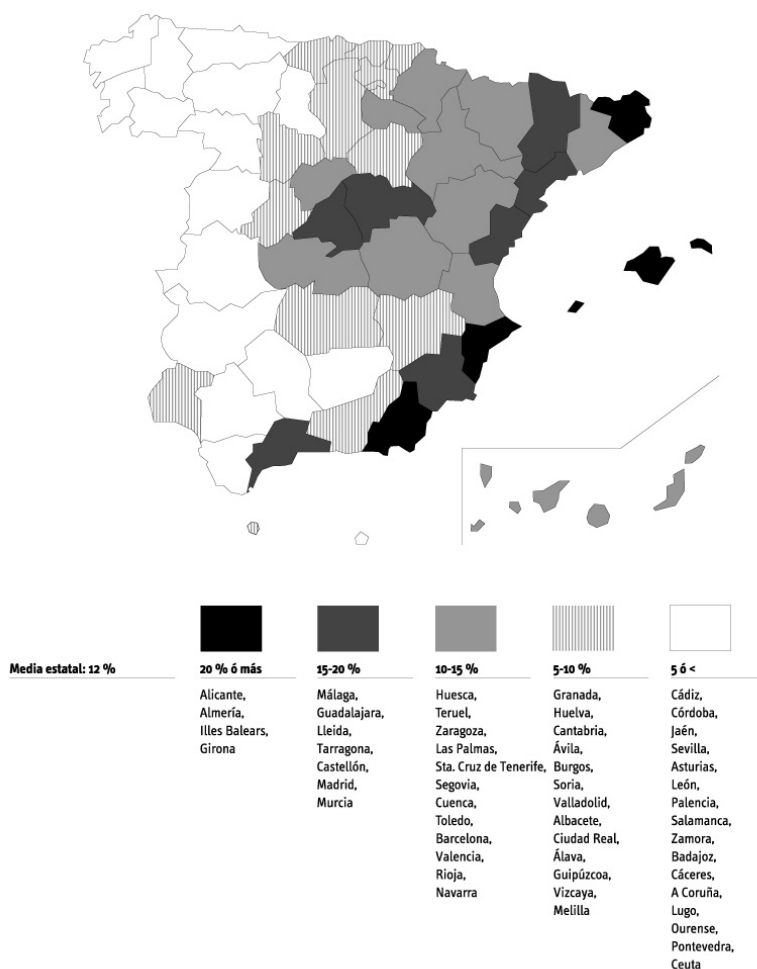
Dit d'una altra manera, la immigració laboral a Espanya és una immigració molt jove, centrada en els grups d'edat més actius, des d'una perspectiva econòmica, i més reproductius, des d'una perspectiva demogràfica. Ja hem vist que si la població espanyola ha augmentat els últims vint anys ha estat gràcies a la immigració. Igualment, han estat les dones immigrants qui ha fet augmentar la baixíssima taxa de natalitat espanyola. Els últims anys han augmentat el nombre de nascuts de mare estrangera i, el 2008, ja representaven el 20,8% del total de naixements. El nombre de matrimonis, un altre indicador bàsic, ens mostra també la incidència creixent de la població estrangera. El 2008, 46.054 dels matrimonis celebrats, el 23% del total, tenia almenys un cònjuge estranger. Aquesta estructura demogràfica, molt jove, es tracta d'una característica estretament vinculada al caràcter molt recent de la immigració a Espanya i, per tant, excepcional i limitat en el temps. Quan passe aquest, l'estructura per edats i uns altres indicadors demogràfics —com la taxa de natalitat— ha de tendir a adequar-se a la mitjana espanyola.

Pel que fa a la presència d'homes i dones, en termes globals la immigració a Espanya presenta un quocient sexual quasi equilibrat. Tanmateix, la presència de dones és molt desigual segons els col·lectius, la seua cultura migratòria i el sistema de gènere, el temps de residència a Espanya, etc. Els nacionals de la UE-15, com alemanys, britànics, francesos i uns altres, tenen un quocient sexual proper al 50% i semblant a l'espanyol. Els immigrants d'origen africà, amb l'excepció de Guinea Equatorial, formen col·lectius fortament masculinitzats. Tot i ser uns dels col·lectius més antics i la important formació de famílies ací, per reagrupament o matrimoni, sols el 38% dels marroquins o el 30% dels algerians són dones (encara que parlem de 274.157 i 16.738 dones respectivament). Pel contrari, les migracions llatinoamericanes presenten un perfil feminitzat que s'ha amortit amb els anys passant d'una proporció de dones del 61% el 1998 al 54,5% el 2009. En uns casos, com les nacionals d'Equador i Colòmbia, es tracta de col·lectius on les dones foren les pioneres que facilitaren i permeteren la migració del grup familiar, amb la qual cosa el quocient sexual va tendir a equilibrar-se ràpidament. En uns altres casos, com les nacionals de la República Dominicana, aquest caràcter femení de les migracions es manté ja que té causes estructurals en el sistema

de gènere, amb molta presència de llars *matrifocals* (Parella, 2003; Torres, 2007; Oso, 2007). Per últim, entre els col·lectius asiàtics tenim una àmplia diversitat. Els xinesos presenten un quocient sexual bastant equilibrat, atesa la importància dels grups familiars i la seua estratègia de negocis propis. Quelcom semblant es pot dir dels indis, en la seua majoria residents a les Illes Canàries. Pel contrari, els pakistanesos presenten una migració fortament masculinitzada (amb sols un 14,2% de dones).

Figura 2.1. Distribució provincial dels residents estrangers. 2009

Distribución provincial de los extranjeros.
Proporción sobre total de la población. 2009

Respecte a la distribució residencial dels estrangers, Figura 2.1., podem establir tres grans àrees diferenciades. En el centre, Madrid i la seua àrea d'influència econòmica i social. A la costa mediterrània, la presència d'estrangers estableix un corredor des de Girona fins a Màlaga on destaquen, per la seua proporció, les províncies de Girona i Alacant, amb una gran importància dels nacionals de la UE-15, i les províncies de Barcelona, Tarragona, València, Múrcia i Almeria, la població estrangera de les quals és

típicament laboral, en la seua majoria no comunitaris. Amb menor nombre d'estrangers, però amb una presència proporcional superior a la mitjana estatal, podem destacar l'eix de l'Ebre, amb les províncies de Saragossa, Navarra i Rioja. Per altra banda, la immigració a Espanya és bàsicament urbana i ha contribuït a accentuar el procés d'urbanització del nostre país (Simó, 2006). Com mostra l'experiència internacional, també en el cas espanyol els immigrants tendeixen a concentrar-se en les àrees que concentren la població, el dinamisme econòmic i les oportunitats de treball. Tanmateix, la simple activitat econòmica no ens explica la imatge de l'Espanya immigrant del Mapa 1. El contraexemple ens el dóna el País Basc, amb un fort dinamisme econòmic i una escassa immigració, atesa la seua estructura econòmica.¹² Per tant, juntament al dinamisme econòmic un altre factor bàsic és l'estructura econòmica i, en el cas espanyol, el pes de l'economia submergida i les oportunitats de trobar treball sense disposar de permís. Un altre factor que reforça la presència d'immigrants en uns llocs més que en uns altres és la presència de familiars, amics i coneguts, que poden prestar informació, ajuda i contactes als nouvinguts (Pumares, 2006; Reher i altres, 2008). Per últim, no cal oblidar que la província o comunitat autònoma d'arribada no és necessàriament la d'arrelament, atès que els immigrants tenen una gran mobilitat interna, que triplica àmpliament la dels espanyols.

Un tret específic del cas espanyol, en comparació amb l'experiència europea, és el ràpid procés d'assentament i arrelament que ha modificat el tipus d'immigrant. Un procés que a França o Alemanya va portar 20 o 30 anys, ací s'ha fet en 15 anys. De l'home o en menor mesura dona, sol o sola, de la dècada dels noranta hem passat a una situació molt diversa: famílies, homes sols, dones caps de família, etc. Un tret de la immigració a Espanya és la seua heterogeneïtat: d'origen, de cultura, de procedència social, de temps de residència i de diversitat de situacions ací. Les diferències d'estats jurídics ens donen una mostra d'aquesta heterogeneïtat. A 31 de desembre de 2009, 1.112.064 immigrants disposaven d'un permís de residència permanent, un 43,4% del total del règim general, un indicador d'estabilitat, arrelament i seguretat jurídica, social i psicosocial. En l'altre extrem, a 1 de gener de 2009, es trobaven en situació irregular 535.047 extracomunitaris, el 16,4% del total, amb les conseqüències de precarietat i risc d'exclusió que comporta estar "sense papers".

Un altre tret remarcable és el creixent caràcter familiar. Entre el 2003 i el 2006, s'atorgaren uns 300.000 permisos de reagrupament familiar (Izquierdo i León, 2008). Ja hem comentat les dades de naixement de mare estrangera, 20,8% del total el 2008, i de matrimonis. La creixent reconstitució i/o formació de famílies té importants conseqüències per a tots els actors, immigrants i societat d'acolliment. La presència de fills i filles estabilitza el domicili, fa que s'atorge més importància a les condicions de vida i genera més relació amb els serveis públics i uns altres espais de la vida local. Com mostra l'experiència internacional, els fills ancoren. D'acord amb l'Enquesta ENI 2007, el 81% dels immigrants enquestats planejaven romandre en el nostre país (Reher i altres, 2008: 133). Tot i les creixents dificultats pel seu procés d'inserció, com a

---

¹² L'estructura econòmica basca té, respecte a la mitjana espanyola, una major proporció de gran i mitjana empresa, d'ocupacions qualificades, menor economia submergida i escàs pes del sector agrícola, fet que en conjunt donava poques oportunitats al tipus d'immigració que hem rebut (Laparra, 2008; Blanco, 2008).

conseqüència de la crisi i de les polítiques aplicades, no ha donat un moviment de retorn important d'immigrants (Torres, 2011: 107 i ss.). El creixent caràcter familiar afecta també els fluxos migratoris. Si a les primeries del segle XXI la recerca de treball era la causa principal assenyalada en totes les enquestes per a venir a Espanya, el reagrupament familiar i/o matrimoni ja constituïen el motiu principal per al 30,2% dels enquestats el 2008 (INE, 2009b).

En conclusió, tenim una immigració creixentment familiar, de caràcter permanent, que ja s'ha format com un nou sector de la població espanyola. Aquests nous espanyols s'han inserit per "baix", en els graons inferiors d'una estructura productiva creixentment etnificada i als barris i àrees urbanes més modestos i populars. Com no podia ser d'una altra manera, la immigració, i més encara d'aquestes dimensions, ha tingut, té i tindrà importantíssims impactes i conseqüències a tots els nivells. En aquest apartat s'han assenyalat els aspectes més demogràfics, però les aportacions de la immigració no es limiten a aquest camp. A nivell econòmic, com hem vist en parlar de l'estructura econòmica espanyola, els immigrants han estat molt funcionals per als empresaris i complementaris respecte als treballadors autòctons. La seua aportació econòmica ha estat evident durant aquests anys passats,¹³ encara que el seu paper econòmic es discuteix en la nova situació de crisi. La immigració ha tingut, també, un indubtable impacte en uns altres àmbits de la vida quotidiana, particularment en els barris i les zones més populars, on els immigrants s'han arrelat com uns veïns més, amb una "convivència pacífica però distant" als carrers, els espais i els serveis públics (Torres, 2006, 2007).

La crisi econòmica i les polítiques neoliberals aplicades, l'austeritat i la retallada de la despesa pública desestabilitzen el procés d'inserció dels immigrants que en pateixen, en major mesura, els efectes negatius (mesurats en termes d'atur, pobresa i precarietat). D'una banda, suposa més dificultats i un retrocés en alguns dels avanços aconseguits a nivell de situació socioeconòmica, habitatge i seguretat existencial. D'una altra, la crisi afecta les condicions —creixement econòmic, complementarietat bàsica amb els treballadors autòctons, etc.— que havien facilitat la inserció tranquil·la en el període 2000-2008. En situació de crisi, amb un alt atur i unes dràstiques retallades de despesa social, que afecten en particular els centres de sanitat, educació i serveis socials dels barris populars, poden aflorar tensions i la percepció social de la immigració és menys positiva.

---

¹³ El 30% del creixement del PIB de la dècada 1996-2006 i un 50% dels anys 2001-2006 "ha de ser assignat al procés d'immigració" (Oficina Econòmica de Presidència, 2006).

3. L'estructura econòmica i el mercat de treball

Els canvis en l'economia i l'estructura econòmica espanyola en els últims 40 anys s'inscriuen en la problemàtica i tendència general que s'ha denominat de la postindustrialització, a partir dels anys setanta. En aquest apartat, ens centrarem en tres qüestions relacionades com són el canvi en el tipus de societat al si del mode de producció capitalista,¹⁴ el canvi del model socioeconòmic i d'organització de les relacions laborals i, en tercer lloc, les seues conseqüències des del punt de vista del mercat de treball. Es presentaran, en primer lloc, els trets més generals d'aquests canvis interrelacionats i les tendències comunes a les societats capitalistes avançades, per a centrar-nos posteriorment en el cas espanyol.

Des de la proposta pionera de Daniel Bell s'han donat diverses caracteritzacions per a designar el nou tipus de societat capitalista que s'afirma en els països centrals a partir dels anys setanta i vuitanta: "societat postindustrial" (Bell, 1976), "societat de modernitat avançada" (Giddens, 1999), "societat de coneixement" (Lamo, 1996), "societat informacional o societat xarxa" (Castells, 1998), "societat tecnològica" (Tezanos, 2005), etc. A grans trets, des d'òptiques molt diferents, totes aquestes propostes de caracterització s'inscriuen en la problemàtica del postindustrialisme i les seues derivacions posteriors. D'acord amb Bell i la seua obra *L'adveniment de la societat postindustrial*, publicada el 1973, una vegada arribat a una certa fase d'industrialització complexa les societats tenen una sèrie de canvis com l'expansió dels serveis, que esdevenen el sector productiu bàsic, un valor creixent del coneixement i la informació, fórmules organitzatives més complexes i diversificades que la que caracteritzava la gran empresa fordista, el desenvolupament del paper de professionals i tècnics, etc. Si en publicar la seua obra Bell considerava que aquest canvi sols s'havia donat als Estats Units, afirmava també que "aquest estudi tracta sobre el futur de les societats industrials avançades" (Bell, 1976: 17). Es pot considerar que l'obra de Castells (1998), *La societat xarxa*, constitueix, tot i les seues diferències, l'actualització de l'anàlisi del postindustrialisme en l'era de la globalització, de l'economia financiaritzada i de les noves tecnologies de la informació i la comunicació (TIC). Com és sabut, la tesi central de Castells és que el funcionament econòmic i els processos dominants a l'era de la informació, la nostra, s'organitzen en forma de xarxes. "La societat xarxa es caracteritza per la preeminència de la morfologia social sobre l'acció social" (Castells, 1998: 505) i aquest nou paradigma organitzatiu proporciona la base material perquè la seua expansió impregne i modifique o almenys tinga efectes en tota l'estructura social. Per a Castells, que es recolza en un ampli ventall d'estudis empírics, la nova economia s'organitza al voltant de les xarxes de capital, gestió i informació, l'accés tecnològic a les quals és qüestió bàsica per a la competència. Una de les grans diferències respecte a temps passats rau en les TIC, la connexió entre capital financer, globalitzat i bàsicament especulatiu, i uns moviments en temps real de fluxos de capital cada vegada més abstractes i impersonals.

---

¹⁴ Fem ací nostra la distinció de Castells (1998) entre mode de producció capitalista i mode de desenvolupament (postindustrial, de serveis, informacional, etc.).

Una altra tendència de llarga durada, relacionada amb l'anterior, fa referència al canvi de model socioeconòmic i d'organització social, des del keynesianisme propi de la societat industrial del període 1945-1973 al model neoliberal actual (Bilbao, 1993, 1999; Harvey, 2007). La dècada dels anys setanta va ser una dècada de crisi. El 1971 es va abandonar el tipus fix de canvis establert en Bretton Woods; a partir del 1973, guerra àrab-israeliana, el preu del petroli va augmentar extraordinàriament i l'energia va deixar de ser barata. A més, s'acumulaven uns altres factors de crisi: creixent competència dels països emergents, sobreproducció en determinades indústries i reducció del benefici. A la crisi del model d'acumulació del capital es va sumar l'augment de l'atur i de la inflació, en una situació d'estagflació que es va perllongar quasi 10 anys. D'altra banda, aquesta situació generava crisi fiscal dels Estats, amb menors ingressos per la caiguda de l'activitat econòmica i majors despeses per l'atur. Les polítiques keynesianes havien deixat de funcionar. En aquest context, s'afirmen les polítiques neoliberals que van caracteritzar la revolució conservadora de Ronald Reagan i Margaret Thatcher. El canvi de paradigma i el neoliberalisme com a ortodòxia dominant es consagrà en el consens de Washington en la dècada del 1990: l'afirmació del mercat com a mecanisme de regulació autònom, el benefici empresarial com a motor del creixement i la concepció que la societat no és més que la suma d'individus que procuren, mitjançant el càlcul racional monetari, els seus propis interessos. La prioritat atorgada a la política monetària i la reducció de la inflació implicava la reducció del dèficit pressupostari de l'Estat, via retallades en despesa social i mantenir els salaris per sota de l'augment de la productivitat. Es redefineix el paper de l'Estat amb una progressiva reducció de la intervenció estatal en l'economia, amb els processos de privatització i de desregulació, i els bancs nacionals es converteixen en institucions independents del govern. Aquest Estat neoliberal, minimitzat en el social, va ser molt actiu en l'adopció de mesures polítiques per a afavorir i/o imposar la globalització, el lliure comerç, particularment dels capitals financers, i reformes en el mercat de treball i relacions laborals marcades per una creixent flexibilització i reducció del poder social dels treballadors.

Aquest canvi de paradigma s'ha concretat de manera diferent segons les societats, règim de benestar existent, governs socialdemòcrates o liberals, dinàmiques polítiques i institucionals, etc. En tots els casos, es reforma la norma social respecte a l'ocupació. Com destaca Bilbao (1999), "l'ocupació no és quelcom donat exteriorment, sinó que depèn d'una norma políticament establerta. En la dècada dels seixanta la norma apuntava vers l'estabilitat. En la dècada dels noranta, la tendència és vers la precarització". La nova organització del treball i la norma flexible i precària d'ocupació no està, com insisteixen Piore i Sabel (1990), directament relacionada amb les noves tecnologies sinó amb els nous principis socials que s'afirmen amb la "segona ruptura industrial". La precarització, la multiplicació de normes —situacions socialment acceptades— d'ocupació, i la dualització del mercat de treball expressen aquesta transformació respecte a l'ocupació. A l'Europa central i als Estats Units dels Trenta Gloriosos, la "societat ocupacional" (Keane, 1988) o la "societat assalariada" (Castel, 2001), l'ocupació havia estat tant un vincle com un organitzador social (es gestionava la població segons la relació amb el mercat de treball, on cadascú tenia el seu lloc, amb salaris que permetien consumir i reconeixement de drets socials com a tal treballador). D'acord amb Cohen (2007), la societat industrial "relacionava un mode de producció

amb un mode de protecció; establia la unitat entre la qüestió econòmica i la qüestió social". En la societat postindustrial globalitzada, "el capitalisme del segle XXI organitza científicament la destrucció d'aquesta societat industrial (d'aquesta unitat)" Cohen (2007, 12). L'ocupació, el lloc de treball, deixa de ser estable per a flexibilitzar-se amb diversitat de fórmules, com després veurem en el cas espanyol. Per altra banda, la línia entre aturat i ocupat perd nitidesa amb una extensió de situacions intermèdies i, òbviament, més precàries. Aquesta tendència a la precarització no es dona de manera uniforme, varia segons el context institucional i polític, i segons els sectors afectats (capacitat d'intervenció i pressió, rol i situació en el mercat, etc.). Això està relacionat amb un conjunt de processos que podem denominar dualització, per referir-nos a tendències comunes que operen en l'entramat d'empreses, l'organització del treball en el seu interior i en el mercat de treball. Dualització entre les empreses matriu o centrals, amb productes d'un alt valor afegit i les empreses perifèriques i subcontractades. Dualització del grau de formalització de l'organització de treball, encara que més que dos pols extrems tenim una graduació de situacions que van des de la formalització plena, amb franges intermèdies d'economia formal amb trets d'informalitat, fins a l'economia submergida i informal. Dualització, en fi, del mercat de treball en dos sectors: primari i secundari (Piore, 1983; Doering i Piore, 1983). El sector primari "ofereix llocs de treball amb salaris relativament elevats, bones condicions de treball, possibilitats d'avanç (...) i, per damunt de tot, estabilitat en l'ocupació. En canvi, els llocs del sector secundari tendeixen a estar pitjor pagats, a tenir pitjors condicions de treball i poques possibilitats d'avanç (...) i una considerable inestabilitat en l'ocupació i rotació" (Piore, 1983: 194-195).

Dit d'una altra manera, la norma d'ocupació neoliberal situa una part dels treballadors i treballadores en una zona de precarietat i vulnerabilitat. El fenomen de la nova "pobresa" a Europa, una part dels quals són treballadors i treballadores pobres, i l'inici de la temàtica d'exclusió —mitjans dels anys vuitanta— són manifestacions de les dinàmiques de fragmentació social de les societats de capitalisme avançat (Mingione, 1993; Castel, 1999).

L'inici de la crisi actual és conegut: una crisi hipotecària als Estats Units el 2007, generada pel capital especulatiu (les *subprime*) i l'expansió excessiva del crèdit (necessari per a mantenir el consum). No obstant això, aquesta crisi es va convertir en una crisi financera i global i, a continuació, en una crisi de l'activitat econòmica real i de les societats en el seu conjunt. A més, s'ha convertit també en una crisi fiscal dels Estats.

Aquesta crisi no és un error del neoliberalisme sinó conseqüència de la línia afirmada en la dècada dels anys noranta i la primera dècada del segle XXI. Més en concret, la financerització de l'economia, l'enorme poder acumulat per una economia financera que es desvincula de l'economia productiva i se centra cada vegada més en activitats especulatives (molt rendibles a curt termini però que afebleix l'activitat real i genera inestabilitat). Una financerització molt fomentada per les successives desregulacions, la col·lusió d'interessos entre companyies, agències de qualificació i polítics, les possibilitats tècniques que ofereixen les TIC i la creixent globalització. L'altre element de la crisi que va esclatar el 2007-2008 va ser el paper central del crèdit fàcil, abundant i barat. Amb el neoliberalisme s'ha donat, en termes generals, una reducció relativa de salaris i de rendes de les classes treballadores i part de les mitjanes. A més del negoci

que suposava per a les entitats financeres, el crèdit era necessari per a mantenir la demanda de consum intern. Tot això genera una enorme bombolla financera-especulativa, a més d'immobiliària als EUA, Irlanda i Espanya, que esclatà amb els resultats coneguts: fallides, cessament del crèdit, atur i recessió. El 2007 i el 2008 els Governos van invertir diners públics per a salvar els bancs i, en menor mesura, per a relançar l'activitat econòmica. Aquest moment keynesià va ser breu i, atès que no es van abordar les causes estructurals, acumulades en 30 anys de neoliberalisme, poc eficaç. L'activitat econòmica no s'anima, diversos països entren en recessió i l'atur es dispara. A partir del 2008-2009 la crisi es transforma en crisi de dèficit i de deute públic, donats els menors ingressos dels Estats per la caiguda de l'activitat econòmica i les majors despeses (salvament de la banca i augment de prestacions d'atur). Dins de la Unió Europea, aquest conjunt de crisi financera, econòmica i de deute públic afecta en particular els Estats mediterranis. Des del 2009-2010, la línia d'eixida que es ratifica en la UE és l'ortodòxia neoliberal: la reducció del dèficit públic com a prioritat, amb mesures de retallada en despesa social i "reformes estructurals" (entre d'altres laborals) per a guanyar competitivitat sobre la base de reduir els salaris reals. Les intervencions de Grècia, Irlanda i Portugal s'han donat amb programes molt severos en termes socials. En l'actualitat, es discuteix el d'Espanya. D'altra banda, als Estats Units l'orientació d'eixida de la crisi és similar però amb una major combinació amb mesures d'estímul econòmiques.

De la industrialització tardana a la societat globalitzada de serveis

El desenvolupament de l'economia espanyola i els canvis i les transformacions de l'estructura econòmica semblaria, en una visió general, que s'ajustava al model típic de transició entre la societat industrial i les actuals societats postindustrials globalitzades. Tanmateix, en funció del context econòmic, polític i institucional, els trets més generals associats als processos que solem identificar amb el terme *postindustrialisme*, com l'expansió dels serveis, poden tenir diferents significats i conseqüències socials (Esping-Andersen, 2000; Santos i Poveda, 2002). Vegem-ho més en concret en el cas espanyol.

En la dècada dels anys seixanta, els anys del desenvolupisme franquista, es donà un accelerat procés d'industrialització, intenses migracions des del camp i les regions més endarrerides a les ciutats i a l'estranger, urbanització, etc. Si l'any 1960 l'agricultura encara era el primer sector productiu, que ocupava un 39,8% de la població ocupada, deu anys després, el 1970, ja es pot dir que Espanya és un país industrial. En aquest any, la indústria és el primer sector per població ocupada, 37,3%, seguit dels serveis, 36,5% i de l'agricultura, 24,9%. Més tard, es dona un procés de terciarització, pèrdua relativa del pes de la indústria, reducció dràstica de l'agricultura i augment dels serveis, que és particularment accelerat en la dècada dels anys vuitanta. D'acord amb el criteri estàndard, el 1986 ja som una societat de serveis, postindustrial, ja que aquests ocupen més de la meitat de població ocupada (Quadre 3.2.). Aquestes tendències s'acceleren en la dècada dels anys noranta i així, a les portes del segle XXI, els serveis ocupaven el 62,4% de la població ocupada, la indústria un 30,8% i l'agricultura el 6,9%.

Si, per una banda, aquesta evolució dels fets sembla que s'ajustava al model típic de transició entre la societat industrial i les actuals societats postindustrials, per una altra, el cas espanyol presenta especificats no menyspreables: una industrialització tardana sota un regim dictatorial; la coincidència entre crisi econòmica i transició política; un terme temporal breu –15 anys– entre la industrialització i la desindustrialització relativa provocada per reconversió industrial i el canvi a societat terciària, etc. Són també moments de construcció i extensió de l'Estat de Benestar espanyol, en un context on en Europa el tema dominant és la crisi de l'Estat de Benestar i la necessitat de la reforma d'aquest, en un sentit restrictiu.

Quadre 3.1. Evolució dels sectors productius a Espanya, per ocupats en %. 1900-2000

Anys	Agricultura %	Indústria %	Serveis %
1900	60,4	13,6	15,2
1960	39,8	28,6	27,0
1970	24,9	37,3	36,5
1976	20,7	36,6	40,6
1981	18,6	35,5	45,9
1986	16,2	31,8	51,9
1990	11,9	33,5	54,6
1995	9,3	30,2	60,5
2000	6,9	30,8	62,4

Font: Requena, 2001. Els percentatges poden no coincidir per la categoria "altres ocupats".

Espanya es pot considerar, el 1970, un país industrialitzat pel pes de la indústria en la seua estructura productiva i d'ocupació. La industrialització accelerada dels anys seixanta vingué de la mà d'uns intensíssims fluxos migratoris interiors, vers les zones urbanes més industrialitzades, i exteriors, vers l'Europa central. El 1970, Espanya ja era un país industrialitzat però que tenia un poc més de dos milions i mig de nacionals que havien hagut de migrar per guanyar-se la vida i intentar millorar la seua perspectiva. A la industrialització tardana, en un context econòmic i social amb fortes reminiscències tradicionals i agràries, li va succeir primer la crisi iniciada el 1973 i després un procés relatiu de desindustrialització que culminà a mitjans de la dècada dels anys vuitanta, quan el sector terciari és el majoritari. Aquest procés és molt més ràpid que el que es donà en els països europeus centrals i a Espanya es va donar quan no s'havia arribat "al llindar de maduresa industrial que hauria estat desitjable d'acord amb els estàndards europeus" (Garrido i González, 2005).

En el cas espanyol, la incidència de la crisi dels anys setanta fou especialment intensa ateses les peculiaritats i debilitats de l'aparell productiu i les seues conseqüències particularment greus en termes de destrucció d'ocupació i atur. Tot i això, la coincidència entre transició política i crisi econòmica va fer que es posposaren les mesures econòmiques que ja començaven a adoptar uns altres països del nostre entorn davant les prioritats polítiques: realitzar el canvi de règim i consolidar una democràcia representativa, donar estabilitat al nou estat de coses, resoldre la "qüestió militar", etc. Sols quan aquests objectius estaven més o menys encarrilats, el primer Govern

socialista del 1982 va impulsar un programa de “modernització” econòmica. Són els anys de la reconversió industrial i l’augment de l’atur que el 1985 va superar la taxa del 20%. Si en el cas de França, Alemanya i Itàlia el procés de desindustrialització relativa i augment dels serveis va tenir un impacte positiu en termes d’ocupació, és a dir, al final del procés tenien més llocs de treball, en el cas espanyol aquest balanç és molt més precari (Esping-Andersen, 2000: 41). Les raons són diverses: retard relatiu de la industrialització i posició perifèrica de la indústria espanyola, punt de partida institucional i de mercat de treball, etc.

Després d’una llarga dècada de crisi, es donà la recuperació econòmica de la segona meitat dels anys vuitanta, entre el 1986 i el 1992, molt estimulada per la integració en la Comunitat Europea i una major internacionalització economicofinancera, a més de l’augment de rendibilitat que va suposar la reestructuració productiva i els canvis en la norma d’ocupació. En aquest anys, el procés de desagrariació és particularment intens, al mateix temps que se senten les bases d’una agricultura intensiva globalitzada en algunes zones, i minva de manera important les formes de producció familiar (petits comerços i tallers, particularment). Per altra banda, es donà una forta expansió dels serveis, en particular dels serveis públics com a conseqüència de la construcció de l’Estat de les Autonomies i l’expansió de l’Estat de Benestar, amb la universalització de l’ensenyament i la sanitat. Són els anys, també, de la incorporació creixent de les dones al mercat de treball i una part d’aquestes, atesa la seua formació i el seu nivell educatiu, en les bones ocupacions que es generen en els serveis, particularment els públics. Dues qüestions més d’interès. Una, la dualització del nostre mercat de treball. Si, per una banda, la meitat dels quasi dos milions d’ocupacions no agràries creades entre el 1985 i el 1991 corresponia a ocupacions de nova classe mitjana i eren, per tant, bones ocupacions (Garrido i González, 2005), per una altra, la taxa de temporalitat es disparà per a passar del 23% el 1988 al 33% el 1992. Un altre tema d’interès és l’evolució de l’autoocupació no agrària, és a dir els autònoms. Aquests havien augmentat en nombre i proporció en el període de la crisi, però també continuen creixent amb l’expansió econòmica. Com suggereixen Garrido i González (2005), aquesta evolució no sols s’explica en termes d’estratègia defensiva, lògica en períodes de crisi, sinó en termes de processos d’externalització per part de les empreses.

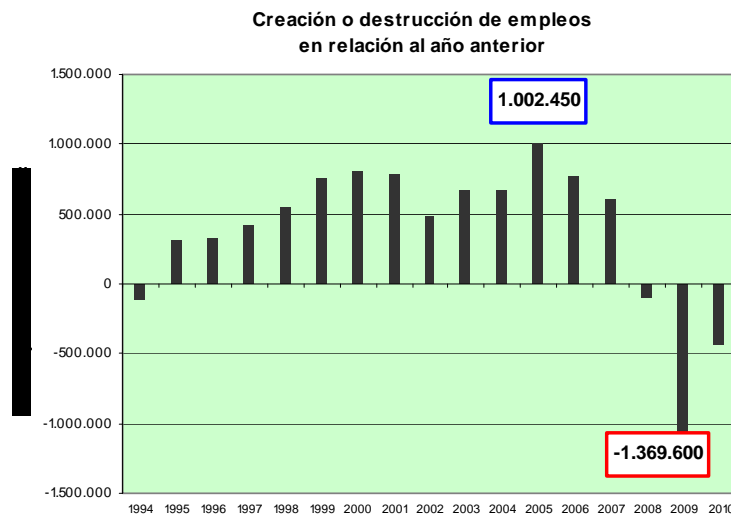
Al cicle expansiu entre el 1986 i el 1992 el va seguir una breu però intensíssima recessió entre el 1992 i el 1995, particularment notable en termes de destrucció d’ocupació. El 1994 la taxa d’atur era del 24% a Espanya, més del doble que la de la Unió Europea-15, que era de l’11% (Col·lectiu Ioé, 2008: 116). Això expressa la feblesa estructural d’una part important dels llocs de treball generats en el cicle expansiu anterior, molt sensible a les conjuntures econòmiques. Uns trets que, com hem tornat a constatar amb la crisi del 2008, singularitza l’estructura econòmica espanyola respecte a la de l’Europa central.

Més tard, el 1996, es va iniciar el llarg cicle d’expansió econòmica, 15 anys de desenvolupament econòmic sostingut, que es va aturar el 2008, amb l’inici de la crisi financera i econòmica actual. Aquest desenvolupament s’ha traduït en l’augment del PIB amb una mitjana propera al 3%, molt superior a la mitjana de la UE-15, en el conjunt del període. En els anys centrals del cicle, 1996-2004, es varen crear més de

quatre milions d'ocupacions (tot i que molt segmentades, com ara veurem). A diferència del període 1985-1992, on el protagonisme en la creació d'ocupació va correspondre al sector públic, en el període 1996-2007, el protagonisme ha estat del sector privat tot i que generosament encoratjat, en normes i contractes, pel sector públic.¹⁵

En aquests anys, Espanya s'ha convertit en una societat de serveis el model de desenvolupament de la qual estava centrat en la construcció, els serveis tradicionals (particularment els vinculats al turisme), i en una demanda de mà d'obra poc qualificada i flexible segons les demandes del mercat. Al mateix temps, la financerització de l'economia, l'extensió i l'escàs preu del crèdit, la desregulació i la col·lusió política, i els grans beneficis obtinguts per banquers i promotors generaren una enorme bombolla immobiliària i especulativa que va esclatar el 2008. És cert que es desenvolupen uns altres sectors amb productes d'un alt valor afegit (Requena, 2001) i s'internacionalitza l'activitat de grans empreses financeres i d'energia, fins a esdevenir veritables multinacionals amb els majors interessos a l'Amèrica Llatina. Tanmateix, allò que caracteritza el model de desenvolupament dels últims 15 anys no han estat aquests últims aspectes, reals però secundaris si pensem en el conjunt de l'estructura econòmica.

Quadre 3.2. Evolució de la creació o destrucció d'ocupació. 1994-2010

Font: Baròmetre social d'Espanya, <www.colectivoioe.org>.

Aquest desenvolupament econòmic fa que la taxa d'activitat espanyola augmente per a passar del 46,3% del total de la població entre 15 i 64 anys, el 1994, al 64,8% el 2006, sols 1,2 punts per baix de la taxa de la Unió Europea-15. Una part important d'aquesta espenta de la taxa d'activitat correspon a la creixent incorporació de dones al mercat de treball i, en menor proporció, d'immigrants, com després veurem. Al mateix temps que augmentava la taxa d'activitat disminuïa la taxa d'atur, per a passar d'un 24% el 1994 a

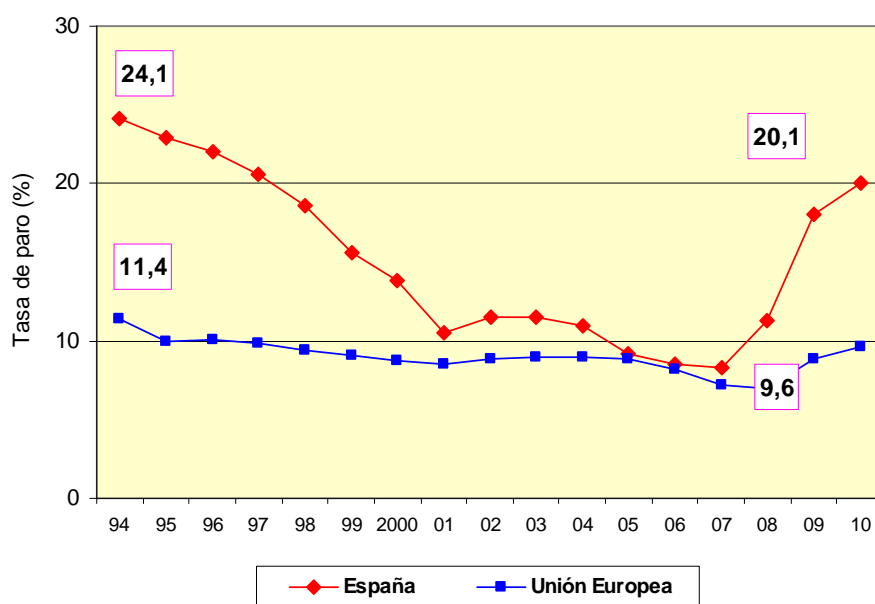
¹⁵ Així, l'extraordinari dinamisme de la construcció en els últims 15 anys és molt deutor de les successives lleis estatals i autonòmiques del sòl, la promoció fiscal del règim de propietat, la facilitat normativa i social per a la subcontractació, el tracte privilegiat que ha rebut la gran patronal de la construcció per part dels successius governs, etc. (Leal, 2004; Naredo, 2008).

un 8,5% el 2006 i, el que és més significatiu, el diferencial de la taxa d'atur amb Europa va passar de 10 o 11 punts, fet que suposava doblar, a 1 punt percentual el 2006 (Col·lectiu Ioé, 2008: 144 i ss.).

Aquest període ha suposat, també, la consolidació i l'arrelament de la dualització del mercat de treball, com després veurem. Ara sols en citarem un parell d'indicadors. Per una banda, tot i les successives declaracions oficials i mesures adoptades, la taxa de temporalitat, normalment un indicador d'ocupacions poc qualificades, no baixa, i evoluciona del 33,8% el 1994 al 34% el 2006 (Col·lectiu Ioé, 2008: 120; Garrido i González, 2005). Per una altra, el poder adquisitiu dels salaris en Euros deflactats va perdre 2,4 punts entre el 1994 i el 2006, molt per baix de l'augment del PIB i de l'augment dels actius financers a Espanya. Si la massa salarial ha crescut a un ritme del 4% anual, els actius financers ho han fet a un ritme mitjà del 8,2%, si bé amb oscil·lacions rellevants, entre el 1994 i el 2006 (Col·lectiu Ioé, 2008: 128). En síntesi, en proporció el que més ha augmentat han estat les ocupacions amb sous més baixos¹⁶ i que, en el repartiment del pastís de la riquesa, la proporció del capital —sota les seues diverses fórmules— ha augmentat.

Quadre 3.3. Evolució de la taxa d'atur a Espanya-Unió Europea. 1994-2010

Font: Baròmetre social d'Espanya, <www.colectivoioe.org>.

¹⁶ Aquesta era, també, la conclusió de l'informe de l'OCDE 2007. El salari mitjà ha baixat a Espanya, tot i que com a conseqüència del gran creixement, l'augment de la població activa i de l'ocupació, la situació econòmica de les llars familiars haja millorat. El governador del Banc d'Espanya, M. A. Ordóñez, ho explicava així en seu parlamentària: "en aquests anys ha entrat molta gent al mercat de treball: immigrants, joves i dones amb sous baixos, que han contribuït a que baixi el salari mitjà ja que s'incorporen en l'esgraó més baix" (*El País*, 27 de juny de 2007).

La crisi actual va esclatar a Espanya el 2008 quan ja era insostenible el creixement del deute,¹⁷ la bombolla immobiliària i l'actitud irresponsable del Banc d'Espanya, respecte als bancs, i dels governs del PP i del PSOE, que afavoria la bombolla. A mitjan 2008 ja eren evidents les tres crisis: immobiliària, financera i de crèdit. L'activitat econòmica es va alentir per a entrar, més tard, en recessió; el crèdit es va assecar com a conseqüència de la crisi bancària i la falta de confiança; la destrucció d'ocupació i l'atur es van disparar el 2009 (Quadre 3.2.). D'altra banda, la sequera de crèdit, les dificultats econòmiques, les primeres mesures de rigor adoptades i l'augment de l'atur fan que es contraga el consum intern, fet que aprofundeix la crisi ja estrictament econòmica.

Una de les peculiaritats de la crisi a Espanya, respecte a l'Europa central però també a uns altres estats mediterranis, és la intensitat de la destrucció d'ocupació i el seu correlat, l'augment de l'atur. En quatre anys de crisi, 2008-2011, s'han destruït tres milions llargs d'ocupacions i la taxa d'atur ha passat del 8% el 2007 al 21,2% el 2011. Això obeeix al model adoptat de desenvolupament basat en la construcció, el turisme, els serveis auxiliars, molt dependent del cicle, de la demanda externa i de l'existència de crèdit. D'altra banda, l'extensió de la temporalitat ha facilitat que l'ajustament empresarial es realitze en termes d'ocupació, simplement no renovant els contractes dels treballadors temporals (sense cap cost per a l'empresa).

Els sectors amb més destrucció d'ocupació han estat construcció, turisme, serveis a altres empreses, encara que tots els sectors econòmics es troben ja afectats, en diferent mesura, per la recessió. Donada l'estructura del mercat laboral i el marc de relacions laborals han estat els treballadors temporals, poc qualificats o sense qualificació, en la seua majoria homes (donada la seua sobrerrepresentació en construcció), els quals majoritàriament han engrossit les files de l'atur. El 2009, la crisi es va transformar en crisi de deute sobirà. Els ingressos públics disminueixen, per efecte de la recessió, i les despeses augmenten (per l'ajuda als bancs i l'augment de l'atur). Aquest augment del dèficit es percep com a debilitat que encareix el deute de l'Estat fins a extrems prohibitius, donada la no-actuació del Banc Central Europeu i les receptes neoliberals hegemòniques a la Unió Europea. En els dos últims anys, l'actuació europea en termes de préstecs, compra de deute i unes altres mesures, amb intervencions a Grècia, Portugal i Irlanda, s'ha subordinat al compliment d'un dur programa d'ajustament fiscal (via reducció de despeses socials, sense reformar els ingressos), noves privatitzacions i abaixades de salaris, així com la realització de reformes estructurals (major liberalització, reducció de drets i condicions laborals, i augment de la flexibilitat). A banda d'unes altres crítiques que es puguen fer, aquest tipus de polítiques no estimula l'activitat econòmica, ja que contrau la demanda. Els països intervinguts veuen com les duríssimes mesures adoptades no tenen efectes en termes d'activitat econòmica o de millora substancial del crèdit. A Espanya, les mesures adoptades pel govern de Zapatero el 2010 i, en particular, pel govern de Rajoy des de les primeries del 2012 van en aquesta línia.

Dualització, temporalitat i flexibilitat

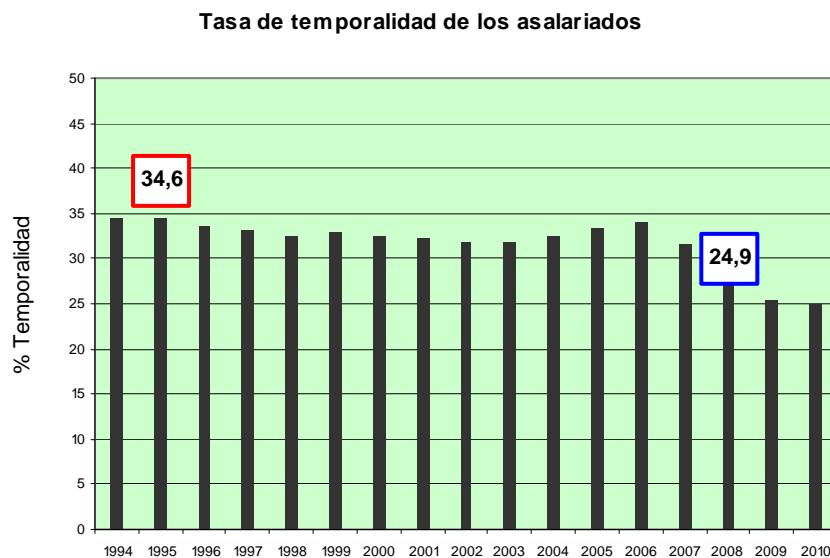
---

¹⁷ El crèdit total als residents va passar a Espanya de suposar 701.663 milions d'euros el 2002 a 1,3 bilions d'euros el 2008. Si el 2000 el 25% del crèdit es destinava a la construcció i el sector immobiliari, el 2008 va representar el 47% del crèdit total (Navarro i altres, 2011: 54).

En l'apartat anterior ens referíem a la dualització del mercat de treball i utilitzàvem com uns dels seus indicadors la taxa de temporalitat. Normalment les ocupacions temporals responen al perfil d'ocupacions del mercat secundari de Piore i altres: baixa qualificació, retribucions escasses, minsa perspectiva d'itinerari professional de millora, etc. És cert que a tot Europa ha augmentat la temporalitat i unes altres formes d'ocupació atípica respecte a la norma de l'ocupació fixa i a temps complet (Dombois, 2002). No és menys que la taxa de temporalitat espanyola, sobre un 30% en tot el període, dobla la de la Unió Europea (es considere UE-15 o UE-25).

Amb la crisi, s'ha reduït la taxa de temporalitat fins al 24,9 el 2010, donat que bona part de l'ocupació que s'ha destruït ha estat temporal (Quadre 3.4.). Ja el 2010, l'atur començà a afectar l'ocupació fixa.

Quadre 3.4. Evolució de la taxa de temporalitat. 1994-2010

Font: Baròmetre social d'Espanya, <www.colectivoioe.org>.

Un altre indicador d'aquesta dualització del mercat del treball ens el dóna l'evolució de les diverses categories socioeconòmiques (CSE) de l'EPA entre el 1986 i el 2004. A Espanya han crescut les ocupacions de professionals assalariats, amb bones condicions de treball i, en paral·lel, les ocupacions de treballadors no qualificats. Respecte als primers, els directius, supervisors i professionals d'empresa pública i privada, suposaven el 11,3% de la població activa el 1986 per a passar a representar el 19,7% el 2004.¹⁸ Per la seua banda, els treballadors no qualificats han passat de representar el

¹⁸ En aquest conjunt s'inclouen les categories socioeconòmiques següents (CSE) de l'EPA: CSE 4 (directius i gerents d'empreses agràries), CSE 10 (ídem empreses no agràries), CSE 11 (professionals i tècnics per compte aliè), CSE 12 (professionals de l'administració pública) i CSE 18 (professionals de les forces armades). Les dades de la sèrie temporal de CSE-EPA 1986 i 2004 són de l'annex estadístic del treball de Garrido i González (2005).

15,30% del total de la població activa el 1986, al 19,05 el 1996, per a augmentar al 20,30 el 2004.¹⁹

Alguns autors, com Garrido i González (2005), qüestionen que la temporalitat pugui ser considerada un indicador de fragmentació del mercat de treball i, per tant, de dualització. Distingeixen dos components de la temporalitat: un component estructural relacionat amb l'estacionalitat (agricultura, turisme) i la pauta de contracte per obra (construcció), i un component estratègic, derivat de les pràctiques de contractació durant els processos d'inserció laboral. Garrido i González duen a terme un estudi longitudinal de cohorts de diferents edats i conclouen que la temporalitat afecta, sobre tot, les cohorts més joves, que té la taxa màxima entre 25 i 29 anys, per a després disminuir en línia semblant a la de les cohorts anteriors. Segons aquests autors, la temporalitat pot tenir un component estructural però està vinculada a la inserció laboral dels joves que, una vegada superada la "prova", s'incorporen al mercat primari. Aquesta pauta d'itinerari laboral, tot i els costos socials de tot tipus que comporta, no es pot qualificar com a segmentació o, en tot cas, seria "un problema de segmentació sense cronificació, fet que quasi resulta una contradicció en els termes" (Garrido i González, 2005).

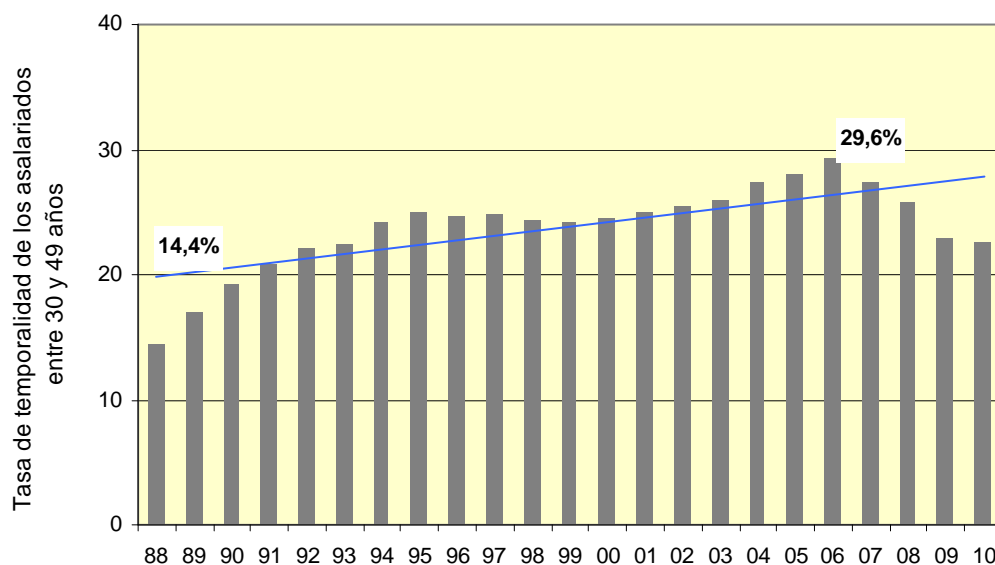
Discutirem aquests resultats amb dos tipus de raons. L'estudi de Garrido i González exclou els immigrants, per a mantenir les cohorts d'edat de partida i les dades longitudinals. Tanmateix, els immigrants es concentren en les ocupacions temporals amb una taxa de temporalitat del 60,4% el 2007 per un 29,2% dels nacionals (Pérez Infante, 2008; Izquierdo, 2009). Donat aquest biaix i el seu nombre, la seua exclusió dels càlculs de Garrido i González distorsiona el quadre de conjunt de la temporalitat a Espanya.

Per altra banda, si bé la temporalitat afecta molt més els joves, s'ha donat un canvi des d'una pauta centrada en les cohorts més joves, dècada dels anys noranta, a una altra pauta més difuminada i en la qual la temporalitat està present, també, entre els adults d'edats mitjanes. Si entre el 1994 i el 2006 la taxa de temporalitat entre les cohorts més joves es va reduir suament, del 86% al 82% per als assalariats entre 16 i 19 anys i del 74% al 62% entre aquells que tenen entre 20 i 24 anys, la taxa de temporalitat ha augmentat entre els majors de 30 anys, especialment entre els assalariats entre 30 i 49 anys que han vist passar la seua taxa de temporalitat del 14,4% el 1998 a un 28% el 2006 (Colectiu Ioé, 2008: 121). Dit d'una altra manera, la temporalitat no es pot vincular a una etapa primerenca, un estadi passatger tot i que costós, dels itineraris laborals dels joves. La temporalitat se'ns mostra com un tret estructural i, per tant, un indicador fiable de la dualització del mercat de treball.

---

¹⁹ En la categoria de treballadors no qualificats agrupem les categories socioeconòmiques (CSE) de l'EPA: CSE 14, resta de personal de serveis (sense professionals, supervisors ni treballadors manuals qualificats) i CSE 17, peons. Base de dades de la sèrie temporal, Garrido i González (2005).

Quadre 3.5. Evolució de la taxa d'ocupació temporal entre els assalariats entre 30 i 49 anys a Espanya. 1988-2010

Font: Baròmetre social d'Espanya, <www.colectivoioe.org>.

En el nostre mercat de treball no trobem una única norma d'ocupació sinó una diversitat de situacions. Grans organitzacions productives, franges d'ocupació fixa i de qualitat —particularment en el sector públic—, conviuen amb una diversitat de situacions que l'estudi col·lectiu, *El treball recobrat* (Castillo, 2005), ens recrea en la seua diversitat: l'externalització dels transportistes en el sector de logística i distribució, els *commuters* de la construcció a Castella-la Manxa, els *call centers*, els immigrants en la reestructuració productiva del sector turístic, etc. Tot i les diferències entre aquestes situacions, els trets comuns remetent a la fragmentació empresarial, la subcontractació generalitzada, "la destrucció de la relació contractual de treball i de la capacitat de negociació (...) i l'augment de la intensificació del treball, tant en els treballs manuals com en el creixent món del treball 'immaterial'" (Castillo, 2003).

En un interessant article, Martín Artiles (1999) sintetitzava i ordenava les formes concretes en què s'havia donat la flexibilitat en el cas de les empreses espanyoles en el marc de les TIC i la globalització (òbviament, això no és aplicable a totes les empreses ni de la mateixa manera, però que sí que marquen una tendència predominant). Martín Artiles distingeix la flexibilitat externa i la interna. La flexibilitat externa fa referència a l'externalització productiva o de part de la producció, la subcontractació, etc. Això pot adoptar diverses fórmules: (i) empreses matrius més reduïdes i connectades en forma de xarxa amb les seues empreses auxiliars i subcontractades; (ii) deslocalització i procés de producció transnacional, que s'ha donat des del tèxtil fins a les comunicacions, els *call centers* a Buenos Aires o el Marroc; (iii) la delegació d'una part de la gestió de la mà d'obra en les ETT, la dilució de la relació laboral de l'empresa on efectivament es treballa, i la consolidació de capes de treballadors temporals (entre unes altres raons perquè la lògica empresarial de les ETT les orienta no tant vers l'estabilitat del mercat

de treball sinó vers una accentuada rotació entre llocs de treball com subratlla Bilbao (1999)). L'altre tipus de flexibilitat, d'acord amb la tipologia de Martín Artiles, és interna i es dona al si de les empreses, fins i tot de les empreses matriu amb bones ocupacions. Es tracta de l'augment de l'exigència de polivalència i mobilitat, que es tradueix en l'àmbit contractual (amb la convivència en la mateixa empresa de contractes fixos, temporals, de pràctiques, etc.) i sovint salarial, vinculant una part del sou al rendiment, mèrits i objectius. Aquesta flexibilitat es concreta, a més a més, en el procés de treball vinculada a fórmules com la recomposició de tasques, l'extensió de sistemes *just in time*, de fórmules com equips de treball i cercles de qualitat, amb canvis també pel que fa a la gestió del temps i la dedicació.

Moltes vegades, aquesta diversitat de situacions i de processos la trobem convivint en la mateixa institució, organització i marc social de treball. La Universitat, la de València en aquest cas, pot ser-ne un exemple. Conviuen, convivim, professionals del sector primari del mercat de treball amb estatus de funcionari o contracte fix, uns altres amb contracte temporal i limitat per llei (professors ajudants i ajudants doctors), uns altres que treballen en empreses subcontractades que presten serveis auxiliars (neteja, cafeteries, seguretat, etc.). Aquesta convivència de situacions diverses es pot generalitzar a quasi tots els àmbits.

Dones, immigrants i mercat de treball. Una reducció del biaix de gènere i la consolidació d'una estructura etnofragmentada

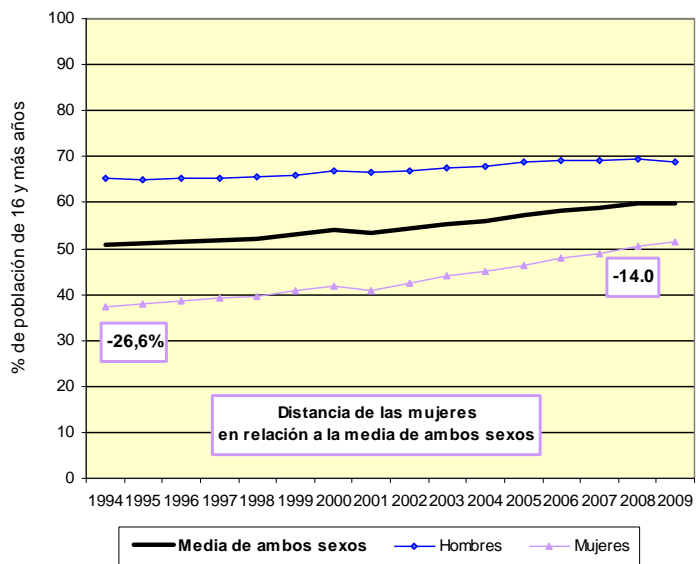
En el període que estem analitzant s'ha donat una incorporació creixent de les dones al treball assalariat, una tendència que no s'ha vist substancialment alterada pels diferents cicles expansius o recessius (tot i que en aquests últims la tendència s'ha moderat). De la mà dels factors que ja hem comentat en l'apartat anterior com l'augment de la qualificació i estudis de les dones, el desenvolupament dels serveis, el canvi de valors i de formes de vida, les noves estratègies vitals de les dones, etc., s'han reduït les tradicionals diferències entre la inserció laboral d'homes i dones, encara que aquestes es mantenen (Serra, 2001; Jurado, 2005; Alcañiz, 2008; Poveda, 2008; Col·lectiu Ioé, 2008).

Respecte a la taxa d'activitat, la proporció de persones actives en relació al total de la població en edat laboral (18-65 anys), la taxa d'activitat de les dones el 1994 era un 26,6% inferior a la mitjana. Aquesta distància s'ha reduït progressivament, fins a un mínim de 14 el 2009 (ja en plena crisi, quan l'atur afectava més els homes atesa la seua major presència en la construcció). En tot cas, com mostra el Quadre 3.6., en aquest període la taxa d'activitat dels homes s'ha mantingut bàsicament estable —entre el 65 i el 69%— mentre que la de les dones ha passat del 37 al 51%.

Per altra banda, també respecte a l'atur podem constatar una tendència similar. D'acord amb el Quadre 3.7., el 1994, en plena crisi de mitjans dels anys noranta, la taxa d'atur de les dones era del 32% per un 19% dels homes. Posteriorment, amb el llarg període de *boom* econòmic la disminució de l'atur fou general des del 2002 fins al 2007, tot i que cal destacar la reducció de la diferència entre l'atur masculí i el femení. El 2007, la taxa general d'atur va tenir un mínim històric, el 8,3%, si bé es mantenia una diferència de 4,5 punts percentuals de major atur femení (6,4% d'atur masculí per 10,9% d'atur femení). Més tard, amb la crisi actual i la destrucció d'ocupació que la

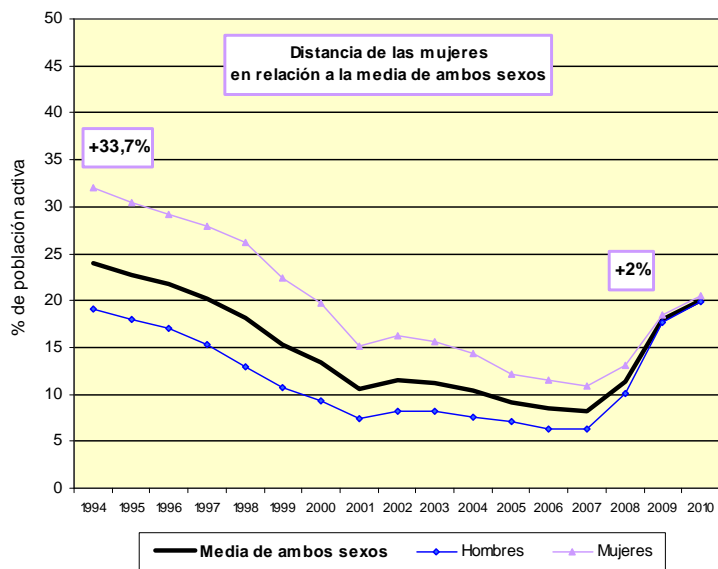
caracteritza en el cas espanyol, la taxa d'atur augmentà fins al 20,1% el 2010; tanmateix, ja que els sectors més afectats per la crisi han estat els sectors més masculinitzats, com la construcció, el 2010 la diferència de taxa d'atur entre homes i dones es va reduir fins als dos punts percentuals (el mínim des que n'hi ha registres).

Quadre 3.6. Taxa d'activitat dels dos sexes i distància de les dones en relació a la mitjana. Espanya. 1994-2009

Font: Baròmetre social d'Espanya, <www.colectivoioe.org>.

Quadre 3.7. Taxa d'atur dels dos sexes i distància de les dones respecte a la mitjana. 1994-2010

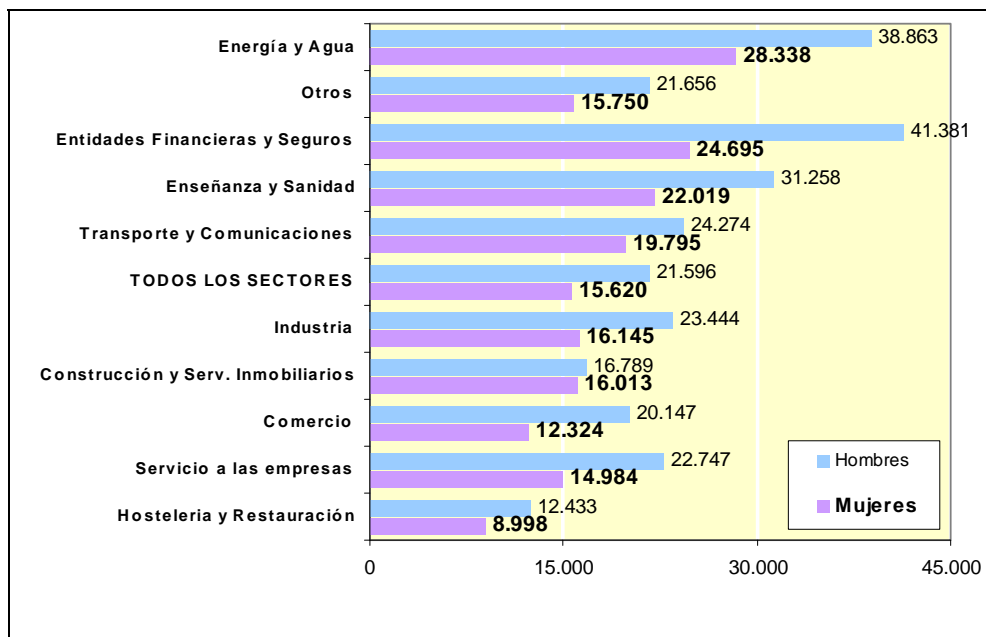
Font: Baròmetre social d'Espanya, <www.colectivoioe.org>.

Per altra banda, encara que es donen fortes concentracions de treballadores en determinats sectors feminitzats (infermera, mestra, administrativa), en els últims anys es dona una presència de dones en un ventall cada vegada més ampli de professions, en llocs de treball de major qualificació i responsabilitat.

Tot i aquests avanços, les dones assalariades tenen una ocupació de menor qualitat que els homes, ja que concentren el treball a temps parcial, pateixen una major temporalitat i guanyen un sou mitjà que, el 2005, suposava el 72,5% del salari mitjà dels homes. De les 2.383.000 persones ocupades a temps parcial en el quart trimestre del 2007, el 80,4% correspon a dones. Si considerem el total de dones ocupades, un 22,65% té una jornada parcial, quan aquesta proporció és del 3,8% per als homes ocupats (INE, 2009b).

Un altre indicador en el mateix sentit ens el proporciona la comparació entre el salari mitjà d'homes i dones (Quadre 3.8.). El 2008, el salari mitjà de les dones representava un 27,7% menys que el salari dels homes (ateses les diferències existents en el tipus de jornada, temps complet o parcial, ocupació, tipus de contracte, etc.). Aquesta diferència té el seu màxim en el sector d'entitats financeres i assegurances, en el qual el sou de les dones és un 40,3% inferior al dels homes; per contra, el sector de la construcció amb una mínima presència de dones és el que té una menor diferència salarial.

Quadre 3.8. Salari mitjà d'homes i dones per sectors productius. 2008

Font: Baròmetre social d'Espanya, <www.colectivoioe.org>.

Per nivells d'ocupació, juntament amb una part de dones treballadores en sectors i llocs de treball poc qualificats, es dona una creixent presència en llocs i nivells intermedis de l'estructural laboral (particularment per professionals del sector públic, però no sols) i una infrarepresentació al nivell superiors i d'alta direcció de les empreses. Contrasta el nombre de dones que son magistrades i jutgesses, el 45,6% del funcionaris del Poder Judicial en 2006, amb el 23,1% de dones que exercien càrrecs directius en empreses majors de 10 treballadors, en 2007 (INE, 2009b).

Si en termes generals podem dir que s'ha suavitzat el biaix de gènere en l'accés a l'ocupació i en la inserció en l'estructura productiva, la inserció laboral de la immigració i les condicions en què s'ha donat a Espanya ha consolidat una estructura productiva etnofragmentada. La importància i les conseqüències de la inserció laboral dels immigrants no es poden infravalorar. Els treballadors estrangers afiliats a la Seguretat Social passaren de 454.438, el 2000, a 1.840.827, el 2010. Tot i l'impacte de la crisi i la major incidència de l'atur entre els immigrants, el 2010 encara suposaven el 10,4% del total dels treballadors afiliats (i això, sense comptar els que estaven treballant en l'economia submergida).

En aquests anys, els immigrants han constituït la mà d'obra fonamental del *boom* econòmic, particularment a partir del 2000, i han nodrit les necessitats de mà d'obra poc qualificada i flexible del nostre model de desenvolupament (Martín, 2008; Pajares, 2008 i 2009; Izquierdo, 2009; Mahía i Del Arce, 2010). En el tema dedicat a l'estructura demogràfica hem comentat les causes de la migració en el cas espanyol i la particular conjunció de factors d'atracció, d'expulsió, institucionals, lligams culturals, etc., i com es tracta, bàsicament, d'una migració laboral, amb una aportació econòmica gens menyspreable. D'acord amb l'Oficina Econòmica de Presidència (2006), el 30% del creixement del PIB en la dècada 1996-2006 i un 50% dels anys 2001-2006 "ha de ser assignat al procés d'immigració".

Aquest *boom* de la immigració ha consolidat la estratificació ètnica-laboral que ja començava a caracteritzar l'estructura productiva i el mercat de treball al final de la dècada dels anys noranta. Parlem d'estratificació ètnica en un triple sentit: (i) per la formació de sectors d'activitat "propis" d'immigrants, (ii) respecte a l'organització productiva i jeràrquica de les empreses i (iii) per les dinàmiques socials que tendeixen a legitimar i reproduir aquest estat de coses (Torres, 2010; Torres i Gadea, 2010). Els tres processos estan profundament interrelacionats però no són idèntics.²⁰ En un principi, l'agricultura i el servei domèstic foren la porta d'entrada dels immigrants; més tard, a partir del 2000, la construcció i els serveis de baix valor afegit (comerç, hostaleria, transport i serveis personals) foren uns altres tants sectors que es formaren com a "nínxols laborals" per a immigrants atesos els majors nivells de qualificació, recursos i expectatives dels treballadors nacionals i la manca d'atractiu d'aquests treballs i sectors. El novembre de 2006, en la cimera del *boom*, les majors proporcions d'estrangers extracomunitaris per branques d'activitat es donaven en la construcció, amb un 23,3% de les afiliacions, el servei domèstic amb el 13,2%, l'hostaleria, el 12,5, els serveis a les empreses, el comerç i l'agricultura amb índexs sobre l'11% (Pérez Infante, 2008: 141). Des dels seus nínxols d'entrada, els immigrants han intentat millorar la seua inserció laboral en termes, no sols d'ingressos, sinó també de seguretat laboral i social. Això ha portat a uns itineraris més o menys tipus que van des de l'agricultura a la construcció i els serveis, en el cas dels homes, i des del servei domèstic a l'hostaleria, el comerç i els serveis, en el cas de les dones (Col·lectiu Ioé, 1999; Cachón, 2003; Reher, 2008; INE 2009a). Moltes vegades no es guanyava més però hi havia millores en termes

---

²⁰ Cachón (2003) parla d'etnoestratificació de l'estructura productiva. Pedreño (2005) d'etnofragmentació. En aquesta definició adoptem elements d'un autor i d'un altre.

de més possibilitats d'aconseguir contractes i per més temps, condicions menys penibles de treball o menor subordinació, major formalització, etc.

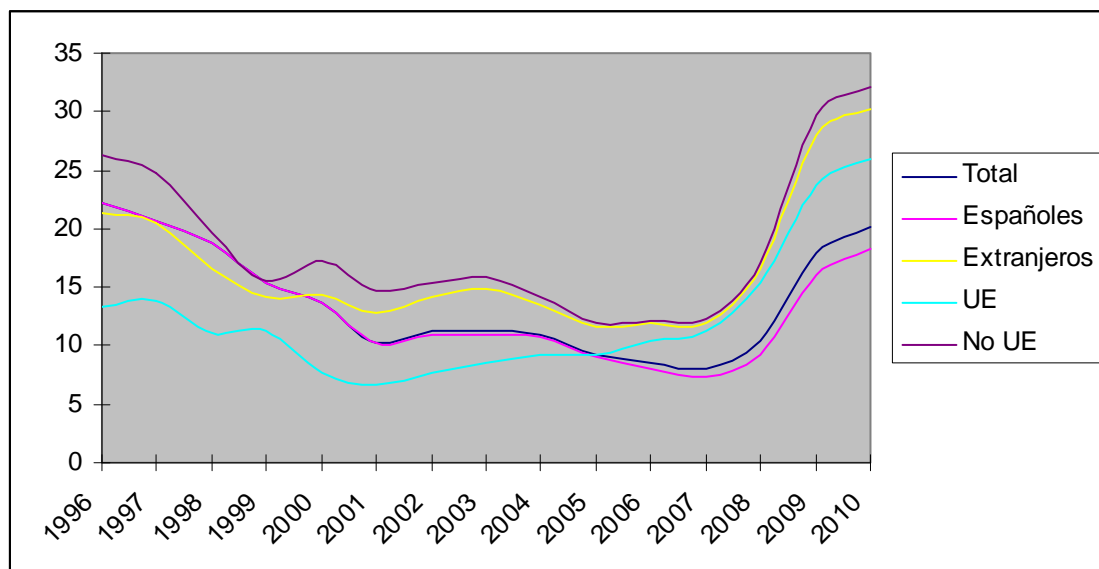
Aquesta estratificació no sols funciona entre sectors sinó que es plasma en l'organització productiva. El treball més dur i desqualificat el realitzen els immigrants i els autòctons ocupen els llocs de major especialització i/o responsabilitat. Els estrangers estan concentrats en les categories laborals més baixes (Pajares, 2008, 2009, 2010). Aquesta sobrerrepresentació dels treballadors immigrants és particularment notable en la categoria de treballadors no qualificats. Els 962.800 treballadors estrangers en aquesta categoria suposaven un terç del total de treballadors no qualificats (EPA 2008-IV). Més encara, el 33,4% dels treballadors estrangers eren peons o semblants quan aquest percentatge era del 11,2% entre els treballadors espanyols. Aquesta situació no s'explica en termes de baix nivell educatiu i/o baix nivell professional dels treballadors estrangers; per suposat que hi ha immigrants que responen a aquest perfil, però uns altres disposen de nivells equiparables d'estudis i formació professional a la mitjana espanyola (Izquierdo, 2009). Un indicador en aquest sentit és la sobrequalificació dels immigrants per respecte a les exigències del seu lloc de treball que se situa en un 40% entre el treballadors estrangers, per un 10% de nacionals en la mateixa situació (Pérez i Serrano, 2008: 168 i ss.).

A més, tercer factor, la consolidació de nínxols laborals i la ubicació jeràrquica inferior en el procés productiu i l'organització del treball dels immigrants ha format un "sentit comú", un conjunt de percepcions, valoracions i pràctiques laborals i socials que, en funció de l'origen nacional i/o ètnic, pressuposa unes capacitacions o unes altres, una determinada cultura del treball i un lloc o un altre en l'estructura laboral.

Un altre indicador d'aquesta etnoestructuració del mercat de treball són les diferències en les taxes de temporalitat. La taxa de temporalitat dels treballadors immigrants és del 60,4% per un 29,2% dels nacionals el 2007 (Pérez Infante, 2008; Izquierdo, 2009), per raons diverses que podem agrupar en tres tipus: concentració del immigrants en sectors amb una alta temporalitat, en les categories laborals més baixes dins d'aquests sectors i per raons derivades del seu precari estatus jurídic (amb l'excepció dels posseïdors d'un permís de residència permanent). Efectivament, la concentració dels immigrants en sectors, com els assenyalats suara, en què la temporalitat és superior a la mitjana nacional, eleva la taxa de temporalitat dels immigrants. A més, dins d'aquests sectors, la seua concentració en les categories laborals més baixes, que acumulen més precarietat, és un altre factor de temporalitat. Una tercera sèrie de factors fan referència a les conseqüències del caràcter d'estranger no comunitari del treballador immigrant: la temporalitat del seu permís de residència, la seua necessitat de treballar tant per raons econòmiques com jurídiques (per a renovar els permisos s'ha d'acreditar un contracte en vigor, una proposta ferma o una sèrie de mesos cotitzats a la Seguretat Social), l'estat de vulnerabilitat i escassa capacitat negociadora, etc. Per altra banda, aquesta major temporalitat no sembla un efecte passatger, propi de nous immigrants. Entre el 1996 i el 2006, la taxa de temporalitat es va reduir per als treballadors espanyols, del 34,8 al 30,2%, mentre que la taxa de temporalitat dels treballadors estrangers va augmentar, del 57,6 al 63,0%.

Aquesta estratificació etnicolaboral deriva la seua fortalesa i arrelament social, entre uns altres factors, del seu caràcter funcional per a empresaris i amplis sectors de classes mitjanes i complementari per a l'immensa majoria dels treballadors autòctons. Per als empresaris els immigrants han constituït la mà d'obra flexible, barata i sense "poder" social que garantia la seua competitivitat i plusvàlua. Per a uns amplis sectors de classes mitjanes, la dona immigrant va millorar la seua qualitat de vida i ha fet més assumible la doble jornada de les dones treballadores espanyoles, de manera molt econòmica. Per a la immensa majoria dels treballadors espanyols, els immigrants no han representat una competència, ja que uns i altres optaven a llocs de treball distints en un mercat de treball creixentment dual. A més, la inserció dels immigrants ha generat per als treballadors autòctons un efecte de mobilitat laboral ascendent atès que els primers ocupaven els llocs de treball menys qualificats i més precaris (Pajares, 2008, 2009; Pérez i Serrano, 2008; Izquierdo, 2009, 647).

Quadre 3.9. Taxa d'atur general, espanyols, estrangers, UE i no UE. 1996-2010

Font: Torres, 2011. Dades INE. EPA. Segon trimestre de cada any. Elaboració pròpia. La UE inclou 15 membres fins al 2004, 25 membres el 2005 i el 2006 i 27 membres des del 2007.

Atesa aquesta situació en el mercat laboral no és d'estranyar que la crisi haja colpejat amb més contundència els treballadors immigrants (Pajares, 2009, 2010; Torres, 2011). Un indicador és la taxa d'atur. En la cimera del *boom* econòmic, el 12% dels treballadors estrangers segons l'EPA es trobava aturat, quan aquesta era la situació del 7,7% dels treballadors espanyols. Més tard, aquesta diferència es va eixamplar fins arribar al 28,4% el 2009, fet que duplica la taxa d'atur dels nacionals. Aquesta major incidència es va eixamplar. Així, el 2010, la taxa general d'atur era del 20,1% per un 30,2% en el cas dels treballadors estrangers (a més, dins d'aquests, caldria distingir entre els treballadors UE, 25,9% de taxa d'atur, i els treballadors no UE que, amb un 32,1% de taxa d'atur, són els més afectats per la crisi en termes de destrucció d'ocupació).²¹

²¹ A més de l'atur, un altre efecte destacable de la crisi és la distribució en l'estructura laboral dels treballadors i les treballadores estrangers. D'acord amb les ocupacions de l'EPA, s'ha donat

Aquesta major incidència de l'atur sobre els treballadors estrangers, en general, i sobre els no comunitaris, en particular, s'explica per la seua concentració en els sectors més colpejats per la recessió, com construcció i serveis de mercat, la seua major taxa de temporalitat, la major ocupació de llocs no qualificats i la menor antiguitat mitjana (Pajares, 2009; Mahía i Del Arce, 2010; Cuadrado i altres, 2010). A més, hi ha diferències entre els diferents col·lectius d'immigrants. L'atur ha augmentat per a tots ells, però els marroquins, els algerians i els senegalesos presenten les taxes d'atur més elevades, 46,7%, 51,9% i 52,9% respectivament, per un 10,1% dels xinesos (Pajares, 2011; EPA-III 2010), encara que aquest i uns altres aspectes poden variar segons les zones, la seua estructura econòmica, l'especialització de cada col·lectiu, etc. (Torres i Gadea, 2010).

En conclusió, la crisi desestabilitza el procés d'inserció social dels immigrants. A més de l'atur i la precarietat econòmica, molts dels treballadors i les treballadores immigrants que tenen ocupació han vist retrocedir les seues condicions laborals, en termes d'estatus ocupacional, salari mitjà, cobertures socials i major incidència d'irregularitats laborals. A més, amb l'excepció dels posseïdors d'un permís de llarga durada, la crisi econòmica afecta la situació jurídica dels immigrants que acumulen dificultats per a renovar el seu permís. Igualment, els efectes de precarietat social dels veïns immigrants es veuen magnificats per la seua pitjor situació de partida. Així, el 2007, el 19,1% de les llars espanyoles tenia una situació de pobresa relativa, pel 39,7% de les llars immigrants extracomunitàries en la mateixa situació (Laparra i Pérez, 2009), cosa que els fa més dependents de les ajudes socials.

Finalment, però no menys important, la crisi econòmica desestabilitza dues de les condicions —treball i serveis públics— que han facilitat una inserció tranquil·la dels immigrants en el nostre passat recent. Dit d'una altra manera, la crisi i les seues conseqüències generen condicions més propícies per a tensions socials interètniques i perquè s'utilitze els immigrants com a cap de turc de frustracions i malestars socials.

---

un doble moviment. Entre el 2008 i el 2010, ha augmentat la proporció dels treballadors ocupats estrangers que realitzen treballs manuals no qualificats, del 53 al 56,2%, i en menor mida de directius, tècnics i administratius. Per contra, la proporció dels treballadors i les treballadores estrangers que desenvolupen treballs manuals qualificats ha disminuït, del 30,6 al 24,1% del total. Amb la crisi s'ha perdut molt de treball no qualificat però també molta ocupació de treballadors manuals qualificats en agricultura, indústria i operadors de maquinària, segons les ocupacions de l'EPA, precisament la via de mobilitat laboral ascendent més clara dels treballadors immigrants en el període anterior.

4. Les classes socials a Espanya

Quan parlem d'estratificació social, una metàfora geològica que diferencia entre estrats inferiors i superiors, fem referència a la desigualtat social institucionalitzada resultat dels processos d'estructuració en els diferents camps, econòmic però també demogràfic, polític i cultural. Aquesta estratificació social no és òbviament aleatòria sinó que segueix una sèrie de pautes, íntimament relacionades amb el funcionament i les conseqüències dels principis d'estructuració centrals i que, per tant, mostren constància i estabilitat en el temps i estan generalment recolzades en idees que les legitimen. La metàfora de l'estratificació descriu el desigual accés i la distribució de béns, recursos i capitals, socialment valorats i relativament escassos, i la classificació desigual dels diferents grups i les posicions socials.

L'estratificació social i les classes socials són fenòmens diferents, tot i que relacionats (Beltrán, 1994). Els dos fan referència a la desigualtat i, en les societats capitalistes, les classes socials són un aspecte bàsic de l'estratificació social. Alhora, la desigualtat social institucionalitzada en termes econòmics, polítics i culturals, és el fonament del sistema de classes. Per altra banda, la pertinença a una classe o a una altra —es definisca com es definisca— no és l'únic factor d'estratificació social; aquest es combina de manera desigual amb uns altres com el gènere, la raça i l'ètnia, els grups d'edat i, amb una creixent rellevància, l'estatus jurídic com a ciutadà o estranger. En aquest tema, ens centrarem en l'anàlisi de les classes en la societat espanyola.

En les dues últimes dècades s'ha donat un creixent desinterès sobre la rellevància social de les classes i l'interès del tema per a la sociologia, quan no s'ha parlat obertament d'obsolescència. Tanmateix, el tipus de relació amb els mitjans de producció, la situació en el mercat de treball i la disposició de qualificacions, per citar tres trets diferents i des de diferents òptiques, continuen sent factors d'estratificació bàsics que agrupen segons les situacions materials socioeconòmiques, les experiències de treball i de vida, els individus segons grups socials diferenciats. Una altra qüestió és que d'aquests agrupaments no es deriven els alineaments i les dinàmiques sociopolítiques que se'ls ha solgut atribuir en el passat. Això no vol dir, al meu parer, que les classes socials estan superades sinó, més bé, que el que està superat és la consideració de les classes socials com a "fet social total" en el sentit que d'elles es poguera derivar i explicar qualsevol tipus de fenomen social. Dit d'una altra manera, sense caure en aquest extrem —propi de determinat marxisme—, l'anàlisi de les transformacions de l'estructura de classes ens resulta útil no sols en referència als seus efectes obvis (desigualtat econòmica i els seus efectes), sinó també, combinat amb uns altres factors, en relació amb unes altres dinàmiques sociopolítiques.

En la tradició sociològica, a partir dels anys cinquanta i 60 seixanta, podem parlar de dos grans enfocaments o escoles. Un, derivat del funcionalisme, aborda la qüestió en termes graduacionals, parla d'estrats basats en els estatus-rols derivats de l'ocupació i els ingressos. L'altre enfocament, relacional, inspirat en Marx i Weber, adopta el

concepte de classe per a designar grups econòmics, basant-se en la posició respecte a les relacions socials de producció, la propietat i/o la situació en el mercat. Les anàlisis funcionalistes consideren que l'estratificació social és el resultat que ordena jeràrquicament els diferents estatus-rols, segons els estàndards de valor del sistema social. Així, les posicions superiors corresponen a les persones, les accions, els mèrits i les qualificacions dels quals són més funcionals per al sistema i que, per tant, obtenen un accés diferencial als recursos escassos i socialment més valorats, segons Davis i Moore. Per a Parsons (1984), en les societats industrials modernes el sistema de valors accentua la importància de l'estructura ocupacional i aquells que ajusten el seu comportament als ideals d'assoliment d'aquesta estructura ocupacional, els més funcionals, seran recompensats amb un estatus més elevat, major renda i riquesa. Aquest plantejament ja fou criticat per Mills (1957) en la seua obra *L'elit del poder*, on plantejava que el poder i la influència que comporta un estatus elevat no és tant funcional pel conjunt de la societat com pels interessos dels grups socials dominants legitimats per la suposada meritocràcia nord-americana.

L'altre plantejament, el relacional, parteix del concepte de classe i és hereu de les teories clàssiques de Marx i Weber. Les classes en Marx es deriven de les relacions socials de producció i, més en concret, sota el capitalisme de la propietat o no dels mitjans de producció. No entrarem ara en els plantejaments de Marx, la seua visió de dues classes fonamentals —burguesia i proletariat—, la desaparició gradual de la resta de classes i la conversió del proletariat, mitjançant la lluita de “classe en si” en “classe per a si” (revolucionària). Tot això va generar diferents polèmiques al si del corrent marxista.²² Un altre plantejament és el weberian. Segons Weber, en la societat es poden distingir tres ordres: l'econòmic, el social (cultural) i el polític. Al primer pertanyen les classes, al segon, els grups d'estatus i al tercer, els partits polítics (en sentit ampli). La situació de classe és “el conjunt de les probabilitats típiques de provisió de béns, de posició externa i de destí personal, que deriven, dins d'un determinat ordre econòmic, de la magnitud i natura del poder de disposició (o de la carència d'aquest) sobre béns i

---

²² En Marx, el terme *classe* és polisèmic. Per una banda, té una dimensió objectiva predominant, la posició en el mode de producció; per una altra, té una dimensió subjectiva, la “classe per a si”. En Marx trobem una anàlisi de les classes que fa derivar aquestes estrictament de l'estructura econòmica, aspecte sobredimensionat en Althusser, Poulantzas i el corrent marxista estructural, i un altre que destaca la lluita de classes, en què es basa, per exemple, el corrent historiogràfic marxista anglès, amb Thompson al capdavant. En polèmica amb Althusser, Thompson afirma: “les formacions de classe sorgeixen en la intersecció de la determinació econòmica i l'activitat pròpia de la gent (...) el procés de formació de classe consisteix en un fer-se a si mateix, si bé sota condicions que venen donades” (Thompson, 1981: 167). Per altra banda, l'anàlisi de Marx oscil·la entre el nivell macrohistòric, amb un esquema de dues classes principals en tots els modes de producció de la història, com en el *Manifest Comunista* o *La ideologia alemanya*, i les seues anàlisis més concretes, *El 18 de Brumari de Lluís Napoleó* o *La lluita de classes a França*, on juntament amb la burgesia i el proletariat conviuen unes altres classes, com el camperolat o la petita burgesia, (Wright, 1994; Del Rio, 1986). Uns altres temes de debat entre els marxistes han estat el caràcter revolucionari atribuït al proletariat, posteriorment desmentit per la història europea del segle XX, la tendència a la “pauperització” del proletariat com a conseqüència del desenvolupament capitalista, etc.

serveis i de les formes de la seua aplicabilitat per a l'obtenció de rendes i/o ingressos" (Weber, 1993b: 242).

Seguint a Burris (1992) i Crompton (1994) podem establir les següents diferències principals entre les concepcions de Marx i Weber. Mentre que el primer sosté una concepció unidimensional de l'estratificació, centrada en les classes, el plantejament del segon és més multilateral, ja que les relacions de classe es barregen amb les relacions d'estatus i de partit. Per a Marx, les classes són expressió de les relacions socials de producció, mentre que Weber les considera posicions comunes en el mercat. En Marx, la lògica central de les relacions de classe és l'explotació, mentre que Weber destaca la dominació. No caldria oblidar que Marx considera objectiva l'estructura de classes, mentre que l'anàlisi de Weber s'inscriu en una teoria de l'acció social. Weber, per últim, introdueix el criteri de la mobilitat social ja que la mobilitat o immobilitat social "contribueix a crear una homogeneïtat d'experiències de vida, que són les que en última instància configuren les classes com a grups socials diferenciats" (Brunet i Belzunegui, 2006: 303).

L'hegemonia funcionalista va representar un qüestionament de la noció de classe, en particular, del paper de les relacions de propietat com a suport d'aquesta noció, i va donar lloc a la proliferació d'esquemes multidimensionals — més o menys weberians— i, sobretot, "a exercicis empiristes mitjançant escales d'estatus mancades amb freqüència de fonamentació teòrica" (Kerbo, 2004: 114). A això va contribuir, en bona mesura, la incapacitat relativa de l'esquema marxista clàssic per a explicar els nous fenòmens com la progressiva diferenciació entre propietat i control, l'impacte dels canvis tècnics i organitzacionals, i la important eclosió de les anomenades classes mitjanes (directius, supervisors, professionals i tècnics) (Bretones, 2001: 91; Brunet i Belzunegui, 2006: 303).

Tanmateix, a partir dels anys setanta i vuitanta, es varen donar intents de respondre a la nova situació, en uns casos des de perspectives neoweberianes, com Parkin i Goldthorpe, i en uns altres casos des de perspectives neomarxistes amb elements weberians, com Miliband i Wright. Entre els neoweberians, Parkin (1984) destaca que el "sistema de classes" del capitalisme desenvolupat es fonamenta en dos processos socials pròxims: l'assignació de salaris a les diferents ocupacions i el procés de selecció i reclutament imposat com a regles de funcionament social. En la seua teoria, tenen un paper fonamental, a més del sistema productiu, unes altres institucions socials com la família i l'escola. Per la seua banda Goldthorpe (1993) s'interessa pel grau de mobilitat o tancament social. Per a ell, els components principals de la posició de classe són la situació en el mercat, la disposició o no dels diferents recursos productius com a mitjans de producció i qualificacions, i la situació en el treball, el grau de control sobre l'entorn laboral. Goldthorpe, com els altres neoweberians, relativitza les relacions de propietat i emfatitza l'estructura ocupacional i, dins d'aquesta, la distinció entre ocupacions manuals i no manuals, en tant que l'indica associat a diferències de consideració i prestigi. El concepte central en Goldthorpe és el de "classe de servei", que agrupa directius, professionals i funcionaris amb autoritat, qualificació i considerable llibertat respecte al control d'uns altres. Així, estableix un sistema simplificat de tres classes socials: la classe de serveis, les classes intermèdies i els

treballadors, on els empresaris s'inclouen de manera poc coherent en la classe de serveis.²³

De les teories neomarxistes sobre les classes socials els dos autors més destacats són Miliband i Wright, que prenen elements de la tradició weberiana. La proposta de Miliband (1990) posa l'accent no tant en la situació d'explotació, sinó en els trets de les relacions de dominació, clau per a l'explotació que descriu la desigualtat social derivada del sistema capitalista. Per a Miliband, les tres fonts principals de dominació són: (i) la possessió i/o el control dels mitjans de producció, (ii) el control dels mitjans de l'administració i de l'Estat i (iii) el control dels mitjans de comunicació i, més en general, d'aquells que generen consens. Així, Miliband estableix una piràmide amb la classe dominant en el cim, formada per l'elit del poder (propietaris i/o gestors de les grans empreses i els alts gestors públics) i per l'estrat inferior de la classe dominant, una classe intermèdia, amb dos estrats, i la classe subordinada inferior, també amb dos estrats.²⁴

Per la seua banda, Wright (1993, 1994) estableix tres criteris d'estratificació classista segons que es dispose o no de béns de capital (en realitat, mitjans de producció), béns d'organització i/o béns de qualificació. Aquesta distinció dóna lloc a una matriu de dotze posicions que poden reduir-se a tres: "propietaris dels mitjans de producció", "classe mitjana" i "classe treballadora", on la segona inclou tots els assalariats que posseeixen béns d'organització (ocupen posicions d'autoritat i control) i/o béns de qualificació (desenvolupen tasques de professionals i tècnics). Fent-se ressò d'una opinió àmpliament estesa, González (1992) i Garrido i González (2005) destaquen com les categories de classe que impliquen "béns de qualificació" i/o "d'organització" són difícilment operativitzables si no és amb la utilització de categories ocupacionals, normalment estretament vinculades a la possessió de titulacions professionals, encara que les categories ocupacionals estan explícitament excloses del marc teòric de Wright.²⁵ En la mateixa línia, tot i que en termes més generals, Beltrán (1994) destaca que per a operativitzar la classe, és a dir, "el lloc que s'ocupa en el sistema productiu (...) els estudis, fins i tot els més ortodoxos, es basen amb freqüència en l'ocupació o professió". Així passa també amb els intents d'operativitzar el model de Wright a la realitat espanyola, com ara es veurà.

Anàlisi empírica de l'estructura de classes espanyola

---

²³ El sistema de Goldthorpe també es presenta com un model desenvolupat de set classes (dues corresponents a la classe de serveis, superior i inferior, tres a les classes intermèdies i dues a les classes treballadores). Una de les crítiques a Goldthorpe ha estat d'incoherència d'introduir els empresaris dins de la classe de serveis o, en cas contrari, deixar-los fora del seu sistema teòric (Crompton, 1994; Garrido i González, 2005).

²⁴ El model de Miliband ha estat molt aplicat. Kerbo (2004), per exemple, presenta una anàlisi de l'estratificació social als Estats Units i el Japó sobre la base de l'esquema d'aquest autor. Per la seua banda, el manual de Bretones (2001) destaca el model teòric de Miliband.

²⁵ D'acord amb Wright (1994), l'ocupació pertany a l'ordre de "les relacions tècniques de producció", mentre que la classe es defineix, en principi, per la posició respecte a les relacions socials de producció. Classe i ocupació se situen en ordres teòrics bàsicament diferents.

Amb relativa independència de la definició que adoptem de classe social, és evident que en les últimes quatre dècades l'estructura de classes s'ha transformat a Espanya. Per dir-ho de manera sintètica, hem passat d'una estructura focalitzada en una classe obrera àmpliament majoritària i una rellevant petita burgesia o vella classe mitjana (petits propietaris, botiguers, etc.), inici dels anys setanta, una estructura pròpia d'una societat d'industrialització tardana, amb una important presència d'elements tradicionals, a una altra estructura de classes "dominada" per les classes mitjanes, particularment les noves classes mitjanes (professionals i tècnics), i una important presència de les classes treballadores (amb una classe dominant, alta, propietaris i alts directius, que bàsicament s'ha mantingut estable). Aquests processos de canvi estan relacionats amb les diverses transformacions dels últims temps, particularment pel que fa a l'estructura productiva i el mercat de treball. En aquest sentit, podríem assenyalar: l'augment de l'assalarització; la pèrdua de pes del sector industrial i la creixent terciarització; la tendència a la dualització del mercat de treball que ha comportat l'augment dels professionals i tècnics però també de les ocupacions menys qualificades; la posada en peu de l'Estat de Benestar espanyol i l'expansió de l'ocupació pública de professionals i administració, particularment des del 1985 fins al 1995 i en ensenyament i sanitat, però també, tot i que en menor mesura, en serveis socials.

Per analitzar més en detall aquests canvis presentarem dues aproximacions empíriques a l'estructura de classes a Espanya. No són coincidents, ni en el tipus de dades que presenten ni en el marc teòric o conceptual des del qual realitzen l'anàlisi. Amb tot, la comparació entre les dues aproximacions ens permetrà assenyalar les grans tendències de canvi en l'estructura de classes espanyola i discutir-ne la significació. La primera aproximació és la realitzada per Requena (2001), de caràcter molt general i referida al segle XX espanyol. Basada en diversos estudis, aquesta aproximació opera amb un esquema molt senzill, quadripartit, de classes com ara veurem. La segona aproximació es basa en el treball de Garrido i González (2005), referit al període 1976-2004. Aquests autors parteixen dels marcs conceptuals de Wright i Goldthorpe que abans hem comentat i, basant-se en les dades de l'EPA, operativitzen les classes mitjanes del primer i la "classe de servei" del segon. Nosaltres, basant-nos en les dades de l'EPA que donen Garrido i González, presentarem uns quadres de conjunt de l'estructura de classes.

El treball de Requena (2001) pretén mostrar "les etapes per les quals ha transcorregut el procés de modernització de l'estratificació social espanyola", típicament des d'una societat agrària a una societat industrial, 1970, a una de postindustrial, a partir del 1986. Nosaltres ens centrarem en el període 1970-2000. Requena no presenta un marc teòric o marc conceptual per a la seua anàlisi de l'estructura de classes, sinó que opta per una definició convencional sociològica. A més de mostrar l'evolució de les classes en el segle XX, l'interès de Requena està centrat en el sorgiment i desenvolupament de les classes mitjanes, "pròpies d'una societat postindustrial, de serveis". Requena distingeix: (i) la "classe obrera" o les "classes treballadores", formades pels treballadors manuals, qualificats i no qualificats, de l'agricultura, la indústria i els serveis; (ii) la "vella classe mitjana, és a dir, els petits propietaris i autònoms"; (iii) "les noves classes mitjanes" formades pels "empleats d'oficina, tècnics, professionals i venedors"; i (iv),

“la classe alta”, que comprèn els empresaris, “els gerents i directius”. En la caracterització de Requena, molt sumària, destaca que la nova classe mitjana no sols es caracteritza per les seues ocupacions, assalariats qualificats no manuals, sinó per l’augment dels seus nivells d’instrucció i “pautes de consum i estils de vida similars als de les classes mitjanes”.²⁶ El resultat que obté se sintetitza en la taula següent.

Quadre 4.1. L’evolució de l’estratificació de classes a Espanya (en %), segons Requena. 1970-2000

Anys	Classe alta	Vella classe mitjana	Noves classes mitjanes	Total classes mitjanes	Classe obrera
1970	5,3	---	---	37,8	57,0
1987	5,2	36,0	24,4	60,4	38,5
1993	6,1	28,8	30,5	59,4	34,6
1994	5,6	13,9	38,0	51,9	42,5
1997	6,3	13,2	40,3	53,5	40,3
2000	6,4	11,5	45,2	56,7	39,9

Font: Requena (2001). Les dades utilitzades: 1970, De Miguel (1974: 373); 1987: EPA; 1993. FOESSA V (1994); 1997 i 2000: elaboració de l’autor a partir de l’EPA.

És, com es veu, un quadre general però que mostra les tendències generals d’aquests 30 anys. Segons Requena (2001), el 1987 Espanya ja s’havia convertit en una “societat de classes mitjanes” característica d’una societat postindustrial (el 1986, com hem vist abans, els serveis ja representaven el 51,9% de l’estructura productiva espanyola). L’esquema tripartit de tres classes, alta, mitjana i obrera, no coneix variacions significatives des del final dels anys vuitanta fins a l’actualitat. El que sí es modifica és la composició de la classe mitjana. En el seu si, la vella classe mitjana passa de representar el 36% el 1987 a suposar el 11,5% el 2000. De manera correlativa, la nova classe mitjana passa del 24,4% el 1987 al 45,2% l’any 2000.

Per la seua banda, Garrido i González (2005) s’acosten a l’evolució de l’estructura de classe mitjançant l’evolució de l’estructura ocupacional, entre el 1976 i el 2004, basant-se en les dades de l’EPA. Aquests autors sintetitzen les 18 categories socioeconòmiques (CSE) de l’EPA, més el grup de no classificables, en 10 grups, basant-se en els quals operativitzen el seu treball.²⁷ El seu interès se centra, encara que no exclusivament, en

²⁶ Requena utilitza ací, però sols per a les noves classes mitjanes, un criteri objectiu ocupacional, treball assalariat no manual, un altre de qualificació i un altre criteri diguem-ne subjectiu: la seua identificació amb la classe mitjana (i, implícitament, la no-autoidentificació com a treballadors, en sentit clàssic). L’aproximació de Requena és clarament neoweberiana, ja que considera que els treballadors no manuals formen part de la nova classe mitjana.

²⁷ L’agrupació que realitzen Garrido i González (2005) és la següent: 1. Agricultura per compte propi (CSE 1, empresaris agraris; CSE 2, autònoms agraris; CSE 3, cooperativistes). 2. Agricultura per compte aliè (CSE 5, treballadors agraris). 3. Empresaris no agraris (CSE 7). 4. Professionals per compte propi (CSE 6). 5. Autònoms no agraris (CSE 8, autònoms no agraris i CSE 9, cooperativistes no agraris). 6. Directius i supervisors, que inclou les CSE 4, directius i gerents d’empreses agràries, CSE 10, ídem no agraris i alts funcionaris, i la CSE 12, professionals específics de l’administració pública. 7. Professionals per compte aliè (CSE 11, professionals i tècnics i CSE 18, professionals de les forces armades). 8. Treballadors no manuals (CSE 13,

l'evolució de “la classe de servei” de Goldthorpe i de les “classes intermèdies” de Wright, respecte al total de l'ocupació no agrària.²⁸ Garrido i González no presenten un quadre de conjunt del sistema de classe de Goldthorpe i de Wright, qüestió que intentarem presentar ací utilitzant l'annex de dades de l'EPA entre el 1976 i el 2004 que proporcionen en el seu text.

Presentarem, primer, un quadre sobre el model simplificat de Goldthorpe lleugerament modificat, ja que distingirem els empresaris de la classe de servei, per considerar-ho més lògic i facilitar la comparació amb el model simplificat de Wright. El resultat és el següent.

Quadre 4.2. L'evolució de l'estratificació de classes a Espanya segons el model de Goldthorpe simplificat i modificat, en %. 1976-2004

	1976	1986	1996	2004
Empresaris	3,06	3,12	4,72	4,94
Classe de servei	9,66	12,34	16,22	22,00
Classe intermèdia	21,98	27,29	27,74	25,23
Classe obrera	48,29	45,31	42,69	44,53

Elaboració pròpia. Font: Agrupació de les CSE de l'EPA de Garrido i González (2005). Classe de servei: agrupacions 4, 6 i 7, classe intermèdia: agrupacions 8 i 7, classe obrera: agrupacions 9 i 10. Els totals no coincideixen ja que es refereix a l'ocupació no agrària.

Quadre 4.3. L'evolució de l'estratificació de classes a Espanya segons el model simplificat de Wright, modificat, en %. 1976-2004

		1976	1986	1996	2004
Propietaris		3,06	3,12	4,72	4,94
Classe mitjana	Vella	22,22	23,05	18,71	13,17
	Nova	8,94	11,31	15,96	19,29
Classe obrera	No manual	12,89	14,69	16,66	17,56
	Manual	48,29	45,31	42,69	44,53

Elaboració pròpia. Font: Agrupació de les CSE de l'EPA de Garrido i González (2005). Vella classe mitjana: agrupacions 1, 4 i 5. Nova classe mitjana: agrupacions 6 i 7. Classe obrera no manual: agrupació 8. Classe obrera manual: agrupacions 9 i 10.

Respecte a l'operativització del model de Wright, hem optat pel seu model simplificat, tres grans classes, també modificat. Hem distingint dins de la classe mitjana entre la vella classe mitjana, la petita burgesia en clau marxista i la nova classe mitjana,

---

personal administratiu i comercial). 9. Treballadors manuals qualificats (CSE 15, caporals i encarregats, i CSE 16, obrers qualificats). Treballadors no qualificats, amb les CSE 14, resta de personal de serveis, i CSE 17, peons), més un grup de no classificables.

²⁸ Aquests autors segueixen, ací, la distinció de l'EPA per sector d'activitat que delimita el sector agrari de la resta.

assalariats que disposen de béns d'organització i/o qualificació. Igualment, al si de la classe obrera hem distingit entre treballadors no manuals i manuals. Cal recordar que mentre que la classe mitjana té una categorització clara en Wright, en el model de Goldthorpe únicament es defineix per ocupar una posició intermèdia entre la classe de servei i la classe obrera. Igualment, d'acord amb els neomarxistes, en aquest cas, considerem que els treballadors no manuals formen part de la classe obrera (en el cas dels neoweberians i, per tant, de Goldthorpe, formarien part de la classe mitjana).

D'aquestes dues aproximacions podem extraure dues grans tendència pel que fa a l'estructura de classe. Una primera és l'augment de les noves classes mitjanes fins arribar a un perfil d'estructura més semblant al del nostre entorn europeu. La segona és la rellevància que manté la classe obrera o les classes treballadores i, al seu si, una certa polarització entre les ocupacions. Veiem-ho més en detall.

Tant l'aproximació de Requena (2001) com les aproximacions amb els models simplificats de Goldthorpe i Wright que hem presentat ens mostren un augment de la classe de servei, en el primer cas, o de la classe mitjana, en el segon. Igualment, es modifica la composició interna de la classe mitjana al llarg d'aquests anys. La principal característica de l'estructura de classe espanyola en els anys setanta, en comparació amb els països de l'entorn europeu, era l'amplària de la vella classe mitjana, la petita burgesia clàssica (els treballadors autònoms i el petit negoci familiar que, segons Garrido i González representaven quasi un terç de les ocupacions). Més tard, com a conseqüència de l'augment de l'assalarització, l'augment de la qualificació de la força de treball i l'expansió de professionals i tècnics, la posada en marxa de l'Estat de Benestar, etc., els efectius de la nova i la vella classe mitjana s'equiparen al final de la dècada dels noranta i, ja a mitjans dels 2000, professionals i tècnics assalariats guanyen la primera posició.

Aquest augment de les noves classes mitjanes, particularment de les capes d'assalariats professionals i tècnics, han vingut de la mà d'una reducció relativa de les classes treballadores, que, amb tot, mantenen un pes numèric i proporcional molt important (que varia segons el perfil concret que donem a la classe obrera, com hem vist en les tres aproximacions). En aquests 40 anys no sols s'ha donat una tendència, suau però evident, a la reducció d'efectius com a conseqüència de la desindustrialització relativa, particularment en la dècada dels anys vuitanta amb la reconversió industrial, i l'augment d'efectius de professionals i tècnics en les empreses públiques i privades. També tenim una tendència contrària, derivada de la dualització del mercat de treball i la formació d'un sector primari —molts dels seus components serien els membres de les noves classes mitjanes— i un altre de secundari, que reclama mà d'obra flexible, temporal i sense qualificar. Un indicador en aquest sentit, els treballadors no qualificats (que inclou les CSE 14, resta de personal de serveis, i CSE 17, peons, de l'EPA) han passat de representar el 15,30% del total de la població activa el 1986, al 19,05 el 1996, per a augmentar al 20,30 el 2004. Dit d'una altra manera, el model de desenvolupament econòmic espanyol no sols ha augmentat els llocs de treballs més qualificats sinó el seu contrari. Més encara, el seu pes relatiu entre els treballadors manuals i no manuals ha augmentat i, com hem vist, molts d'aquests treballadors i treballadores són d'origen immigrant, fet que etnifica la nostra estructura de classes.

Implicacions sociopolítiques de la transformació de l'estructura de classes

El debat sobre les implicacions sociopolítiques dels nous processos d'estructuració de classes ha tingut dos grans temes, un més antic, l'anomenat "aburguesament de la classe obrera", i un altre, les conseqüències de la irrupció i consolidació de les noves classes mitjanes. Comencem per aquest últim.

Si l'anàlisi de les noves classes mitjanes ha estat i és, com hem vist, objecte de debat, no ho són menys les seues implicacions sociopolítiques. A grans trets, seguint els reculls de Garrido i González (2005), i Tezanos (2005), podem establir dos grans enfocaments: aquells que consideren que es tracta de grups socials amb una orientació d'ordre, estabilitat i moderació, i aquells altres que els consideren forces socials progressistes. Entre els primers, caldria destacar Lipset i una gran quantitat de sociòlegs i politòlegs nord-americans que, en els anys setanta, oposaven els valors de tolerància, equilibri i moderació, que consideraven propis d'aquests sectors, enfront de la major inclinació a l'extremisme de les classes treballadores. En la mateixa línia, els teòrics de la modernització consideraven que l'existència d'unes classes mitjanes, particularment les noves més educades i modernes, constituïa un requisit i una garantia per a la instauració de règims democràtics en els països subdesenvolupats (Apter, 1970). Des d'una òptica diferent, Goldthorpe (1993) assenyala que la "classe de servei" té una orientació bàsicament conservadora. Des d'una perspectiva europea i immers en els esdeveniments dels anys setanta i vuitanta, amb l'emergència dels nous moviments socials, Goldthorpe no ignora els fenòmens de radicalisme polític però considera que són passatgers i que el procés de formació de la "classe de servei" i la seua lògica, un servei altament qualificat a canvi d'un tracte preferent en un marc de confiança recíproca amb la classe dominant, al final consolidarà la seua "vocació conservadora". En una línia semblant, molts politòlegs han considerat les noves classes mitjanes el pal de paller del centre polític que els partits d'una banda i l'altra de l'espectre, dreta i esquerra, han de cortejar per a aconseguir àmplies majories electorals.

Des d'una perspectiva distinta, diversos autors identifiquen com més propi de les noves classes mitjanes una orientació política progressista quan no contestatària. Tot i que reconeix les contradiccions internes d'aquestes capes, Gouldner (1985) en subratlla l'impacte no sols sobre les tendències culturals i d'estils de vida (antiautoritarisme, tolerància, contracultura) sinó els seus efectes polítics en termes de noves formes de protesta i dissidència política. Des de la seua posició neweberiana, Parkin parla també d'un nou radicalisme de classe mitjana a causa de la seua inconsistència d'estatus ja que treballen en tasques de caràcter social poc remunerades o bé les seues altes qualificacions no troben una correspondència adequada en termes d'ingressos i nivells de vida. Per la seua banda, Kitschelt (1993) destaca la situació de mercat de les noves classes mitjanes i subratlla la relació entre l'experiència laboral i els marcs cognitius i simbòlics que orienten la pràctica sociopolítica en les societats avançades. La seua idea bàsica és que els hàbits de judici crític, participació activa i *hethos* llibertari, propis de les noves formes de fer política i particularment dels Nous Moviments Socials, seran molt més probables en aquells àmbits laborals i professionals que requereixen altes qualificacions en treballs no rutinaris amb informació i persones (particularment del sector públic). En aquesta línia, però sense aportar un raonament teòric des del punt

de vista de les classes com Parkin i Kitschelt, són molt nombrosos els sociòlegs que han estudiat els Nous Moviments Socials i n'han destacat com a base social o una de les bases socials sectors de les noves classes mitjanes (Offe, 1988; Riechman, 1991; Pérez Ledesma, 1994; Alonso, 1998). A aquest tipus d'arguments s'ha oposat el caràcter poc estable i amb alts i baixos dels Nous Moviments Socials i, sobretot, que aquest tipus de comportament té un marcat component generacional.

Si del recull teòric passem a la realitat concreta espanyola, trobem concrecions que semblen abonar la tesi de l'orientació progressista, però també la seua contrària. En el cas espanyol, la base social més clara del moviment feminista, anti-OTAN i pacifista i ecologista, dels anys vuitanta i noranta, han estat els components de les noves classes mitjanes, amb un perfil jove, universitari i ocupat en tasques professionals (Riechman, 1991; Pérez Ledesma, 1994; Alonso, 1998). Els i les seues líders, així com una part important del nucli organitzat i més actiu, responen a aquest perfil. Una altra concreció, aquesta més contradictòria, la tenim en l'àmbit electoral. Segons l'anàlisi de González (2005), les noves classes mitjanes foren una de les bases del seu electorat en les triomfs electorals del 1982 i, en menor mesura, el 1986, per a, posteriorment, allunyar-se d'aquest partit. Siga per la pujada de la pressió fiscal, des de meitat de la dècada dels anys vuitanta o per unes altres raons de tipus ideològic, en la dècada dels anys noranta les noves classes mitjanes es polaritzaren relativament i destacaren proporcionalment el seu suport al PP i a IU. De fet, les noves classes mitjanes foren un dels bastions del triomf electoral del PP el 1996.²⁹ Aquesta relativa polarització de les noves classes mitjanes entre PP i IU "correlacionava en bona mesura amb la distinció entre sector públic i privat, de tal manera que, mentre que les noves classes mitjanes vinculades al sector públic prestaven un nivell relativament alt de suport al PP, les vinculades al sector públic el proporcionava a Esquerra Unida" (González, 2005). Segons l'anàlisi de González, les noves classes mitjanes que depenen del sector públic són, en certa mesura, beneficiàries de les polítiques de benestar en sanitat, educació, etc. El seu eventual rebuig a la pressió fiscal es veu neutralitzat pel benefici que obtenen en termes d'expansió i millora del seu àmbit de desenvolupament professional; un altre factor que explica aquest "radicalisme de classe mitjana", en el sentit de Parkin, és la influència organitzativa i ideològica de CCOO en el sector públic (segons dades de sindicació i eleccions, 1993).

Més enllà de la dècada dels anys noranta, les eleccions del 2000 —majoria absoluta del PP— i el 2004, amb el triomf de Zapatero, el comportament electoral de les noves classes mitjanes no s'ha distingit per un suport a un o a l'altre, sinó per repartir els seus vots entre els dos grans partits.

Per tant, a l'heterogeneïtat relativa de les noves classes mitjanes sembla correspondre una heterogeneïtat de comportaments polítics que, almenys en la seua traducció

---

²⁹ En aquestes eleccions, el 35,7% de les noves classes mitjanes votaren al PP per un 18,1% al PSOE, quan 10 anys abans, el 1986, les proporcions havien estat de 24,8% i 21,4% respectivament. Respecte a EU, els components de les noves classes mitjanes varen representar, juntament amb els treballadors qualificats i no qualificats, els seus votants més nombrosos el 1996. Si de la nova classe mitjana passem a la vella classe mitjana, aquesta ha tingut un comportament molt més coherent i sostingut en les eleccions des del 1986, votant de manera majoritària primer a AP i després al PP (González, 2005).

electoral, semblen variar en funció de la seua composició interna (edat i adscripció sectorial fonamentalment), el cicle polític (d'hegemonia del PSOE o del PP) i uns altres factors. En tot cas, és remarcable que, enfront de la vella classe mitjana de perfil conservador i base electoral de la dreta (siga estatal, PP, o nacionalista, CiU i PNV), la nova classe mitjana presenta majors variacions i diversitat interna.

L'altre gran debat sobre les implicacions sociopolítiques dels processos d'estructuració en les societats capitalistes desenvolupades ha estat la "crisi de la consciència obrera" o de "l'aburgesament" dels treballadors. Un debat que a l'Europa central es donà des de mitjans dels anys seixanta fins a primers de la dècada dels anys vuitanta (Bon i Murnier, 1971; Miliband, 1978; Touraine, 1980; Gorz, 1981; Sweezy, 1983) i que arribà a Espanya un poc més tard (Tezanos, 1982; Del Rio, 1989). El conjunt d'aquestes denominacions, "crisi de consciència", "aburgesament" i unes altres, fa referència als comportaments "acomodats", "reformistes" o "poc radicals" dels treballadors i les treballadores en les societats capitalistes desenvolupades que, presumptament, serien poc propis de la seua condició de classe.

Aquesta polèmica, avui considerada poc actual però de gran impacte en l'època, ha d'emmarcar-se en les transformacions socials i els processos d'estructuració que caracteritzen i són l'herència dels "Trenta Gloriosos" (1945-1973). Seguint i sintetitzant Miliband (1978), Touraine (1980), Tezanos (1982) i Del Rio (1989), podríem assenyalar la millora de les condicions de vida d'àmplies capes de treballadors (a nivell de salaris, accés a consum, extensió del salari indirecte via l'Estat de Benestar); la modificació del treball i les ocupacions, derivat de l'extensió del sector serveis, la major qualificació i especialització, l'augment dels treballadors de "coll blanc", etc.; i un cert augment de la mobilitat social com a conseqüència de les majors oportunitats educatives i el que es viu com un funcionament més "meritocràtic" (que no altera substancialment l'estructura de classes sinó que més bé és una percepció derivada de l'augment del nivell de vida i de les transformacions de l'estructura productiva). A aquests factors caldria afegir-ne uns altres més específicament sociopolítics com la reiterada hegemonia dels partits socialdemòcrates al si del moviment obrer i en les successives conteses electorals;³⁰ la reglamentació i institucionalització dels conflictes en el marc del corporatisme propi de l'Estat de Benestar clàssic i, no per últim menys important, la major incidència i eficàcia dels mitjans de comunicació per a influir i modelar la consciència i visió del món de les àmplies capes populars.

Aquest debat sobre l'aburgesament va tenir diferents vessants en els quals no ens podem estendre ací. Sols n'assenyalarem alguns aspectes. Parlar d'aburgesament implica una atribució de consciència revolucionària a la classe obrera, al "proletariat",

---

³⁰ L'excepció a l'hegemonia dels partits socialistes i/o social-cristians fou el cas italià on el Partit Comunista Italià —el més gran d'Occident— va hegemonitzar el vot popular d'esquerra. Tanmateix, com es recordarà, la doctrina oficial del PCI era el "compromís històric", una aliança estratègica amb els sectors "centristes" de la burgesia representats per l'ala "esquerra" de la Democràcia Cristiana, que hauria de canviar l'hegemonia d'aquest partit sobre la societat italiana per una altra de progressista. Dit d'una altra manera, l'únic partit comunista hegemònic en el camp polític de l'esquerra del seu país tenia una orientació clarament socialdemòcrata (a diferència del Partit Comunista Francès i el Portuguès, amb una notable influència electoral però minoritària que mantingueren una línia més ortodoxa i prosoviètica).

que la història europea del segle XX va posar en qüestió. Suposa, també, un determinisme entre la situació objectiva de classe, que segons la teoria marxista genera uns interessos oposats a la societat capitalista, i el comportament sociopolític dels treballadors ignorant el conjunt de mediacions (Estat, mitjans de comunicació, educació) i la vivència real d'aquests treballadors (significativament, la millora real de les condicions de vida i l'accés al consum de masses). En moltes d'aquestes anàlisis es confonia teoria i realitat, "les classes obreres vives amb el concepte resultant de l'abstracció dels elements que diferencien (en el nivell teòric) la classe obrera d'unes altres classes" (Del Rio, 1989: 86). Com recordava Miliband, des de l'experiència històrica anglesa però no sols, "sempre ha existit en els moviments obrers —i fora d'ells— una tendència cap a la reforma social (...) que (per altra banda) sempre ha estat una part intrínseca de la política del capitalisme" (Miliband, 1978: 197). Per tant, les tendències reformistes o cap a l'aburguesament de certs sectors de la classe treballadora "no poden ser vistes, sota cap concepte, com esdeveniments recents, per molt que en les últimes dècades del segle XX hagen adquirit dimensions i trets nous" (Tezanos, 2005: 261).

En el nostre país, la qüestió de l'aburguesament de la classe obrera o, de manera més realista, de les capes de treballadors i treballadores, es va donar emmarcada en el procés de transició política, que no va suposar una ruptura sinó una reforma pactada que amb els anys es va veure com profunda i d'ampla volada. Immediatament després, una vegada passada la urgència política del canvi de règim, es va donar una reconversió industrial particularment intensa i concentrada que, tanmateix, no va alterar l'hegemonia electoral del PSOE, que va revalidar la majoria absoluta en les eleccions del 1986. A això caldria afegir el procés de terciarització, l'ampliació de les capes d'assalariats professionals i tècnics, la construcció de l'Estat de Benestar, etc. Més enllà del debat, i dels seus termes poc afortunats com el qualificatiu d'aburguesament, quins trets empírics podem assenyalar en el cas espanyol d'aquesta "acomodació de la classe obrera"? Normalment, s'assenyala la tendència a substituir una concepció revolucionària, radical, dels sindicats i partits obrers, per una altra d'instrumental, medidora i reformista. Tanmateix, si deixem de banda la història espanyola de les primeries del segle XX i particularment els anys vint i trenta, els anomenats "partits obrers" (PSOE i PCE) i els "sindicats de classe" (CCOO, UGT) varen tenir un paper decisiu en la reforma política i la seua base, la Constitució del 1978 i els Pactes de la Moncloa. Uns altres trets serien els sentiments de pertànyer a la "classe mitjana", més rigorosament a les noves classes mitjanes, i l'autoidentificació com a tal per part dels treballadors, la difusió de valors i trets culturals considerats de classe mitjana (com el familiarisme, el racionalisme inversor, el consumisme i l'individualisme) i els comportaments polítics moderats. Veiem alguns d'aquests aspectes.

En les últimes dècades, els treballadors industrials espanyols, el nucli dur de la classe obrera més o menys mitificada, ha presentat perfils i components actitudinals bastant semblants als d'uns altres països europeus. Una amplíssima majoria ha assumit valors i mentalitats moderats i les seues percepcions sobre l'estructura de classe són cada vegada més complexes i allunyades del dicotomisme bàsic burgesia-proletariat. Així, s'han anat reduint els treballadors manuals que s'autoidentifiquen com a classe obrera

i guanya la percepció que formen part de la classe mitjana. Subratlle que parlem de treballadors manuals i no de professionals i/o tècnics assalariats, els quals abans hem definit com a noves classes mitjanes. Dons bé, el 1985, el 32,1% dels treballadors manuals entrevistats s'autodefinien com a classe obrera, treballadora o proletariat, mentre que el 38,5 es considerava classe mitjana. 15 anys després, el 2000, l'autodefinició com a classe mitjana havia augmentat al 70,4% entre els treballadors manuals entrevistats, mentre que es considerava classe obrera, en totes les seues denominacions, un 21,8% (Tezanos, 2005: 266-267).

Si de l'autoidentificació passem al comportament electoral, les eleccions del 1982 i el 1986 ofereixen, en allò essencial, un escenari típic d'adscripció de classe amb uns treballadors manuals concentrats en el vot PSOE i, en menor mesura PCE i IU després, i unes velles classe mitjanes decantades claríssimament per AP. 10 anys després, el 1996, quan José Maria Aznar va obtenir majoria relativa i guanyà el govern per a la dreta per primera vegada en democràcia, la relació entre vot i classe s'havia difuminat. Més en concret, el PP va aconseguir reduir distàncies notables amb el PSOE entre els treballadors manuals i, com hem vist, entre les noves classes mitjanes al mateix temps que mantenia la seua hegemonia entre les velles classes mitjanes. Més tard, en les eleccions del 2000, quan el PP va obtenir majoria absoluta, el seu suport entre els treballadors manuals havia augmentat fins a quasi equiparar-se al del PSOE (Cainzos, 2001: 123-124; González, 2005: 266-268). Després, amb les eleccions del 2004, aquest repartiment de vot canvià substancialment. Dit d'una altra manera i en conclusió, respecte al comportament electoral el que tenim no és una adscripció "natural" dels treballadors als partits d'esquerra. Els primers constitueixen la base electoral més fidel del PSOE i IU però aquest suport pot variar i varia en funció dels esdeveniments, dels cicles polítics, de l'edat i d'uns altres factors. Si hem de fer cas a l'autoidentificació com a classe i al comportament electoral, Espanya s'ha format com una "societat de classes mitjanes".

5. Benestar, desigualtat i pobresa

La societat industrial dels Trenta Gloriosos unificava el model d'organització econòmica i el model de vincle social. La "societat assalariada" (Castel, 2001) era òbviament desigual però integrava els seus membres per dues vies. Per una banda, per l'ocupació que ofería un lloc social —no sols laboral—, una garantia d'autonomia econòmica i de consum, i l'accés via la cotització a la xarxa de protecció contributiva. Per una altra, el reconeixement dels drets socials va formar un tipus de ciutadania que, seguint Marshall (1998), reconeguem com a pròpia del "model social" europeu. El factòtum d'aquestes dues vies d'integració fou l'Estat. En l'esfera econòmica amb l'aplicació de polítiques keynesianes; en l'esfera social amb el desenvolupament i consolidació de l'Estat de Benestar.

S'han donat una diversitat de tipologies i òptiques d'anàlisi de l'Estat de Benestar. Ací optarem pel marc conceptual desenvolupat per Esping-Andersen (1993, 2000a) i els seus aspectes de més interès. Aquest autor desplaça l'objecte d'estudi des de l'Estat i la seua acció social al "règim de benestar", el "conjunt de producció i distribució del benestar" realitzat per l'Estat, el mercat i la societat civil i la família (Esping-Andersen, 2000a: 52). El règim de benestar es pot definir com la forma conjunt i interdependent en què, en una societat, es produeix i distribueix el benestar, per part de l'Estat, el mercat, la família i el Tercer Sector, així com les relacions entre aquests agents. L'interès d'Esping-Andersen es va centrar en la major o menor desmercantilització dels drets socials, la incidència de l'Estat de Benestar en l'estratificació social i la relació entre Estat i mercat. En la seua obra *Els tres móns de l'Estat de Benestar* va proposar una tipologia de tres tipus de règims de benestar: (i) liberal, amb una concepció residualista de l'acció de l'Estat que privilegia l'assistència social, prèvia demostració de necessitat, i que assigna un ampli camp al mercat, (ii) conservador o corporativista, amb un paper subsidiari de l'Estat respecte a la família, principal responsable del benestar dels seus membres, i on la protecció pública té un fort biaix corporativista segons ocupació i estatus, (iii) socialdemòcrata, amb un paper central de l'Estat, un concepte ampli de ciutadania i una important desmercantilització dels drets socials, així com cobertures àmplies enfront dels riscos. En la seua anàlisi, complexa i concretada en diferents països, Esping-Andersen (1993) estableix la desmercantilització com a criteri bàsic que mesura el grau en què els drets socials de la gent no estan subordinats a la seua posició en el mercat. Més tard, Esping-Andersen (2000) va ampliar la seua anàlisi al paper de les famílies, a les seues responsabilitats segons els diferents règims, i a les conseqüències del canvis que es donen en les famílies i en les dones que obliguen a redefinir les relacions entre aquestes, el mercat i l'Estat. Juntament amb el criteri de desmercantilització, que fa referència al grau d'independència respecte al mercat, Esping-Andersen (2000) introdueix el criteri de desfamiliarització, el grau en què per la via de les prestacions públiques, Estat, o la compra de serveis privats, mercat, es poden garantir les necessitats sense recórrer a la família. El quadre següent recull els trets fonamentals dels tres règims de benestar.

Quadre 5.1. Els tres règims de benestar. Esping-Andersen

	Liberal	Conservador	Socialdemòcrata
Principi	Individu, residualisme	Ordre	Universalisme, igualtat d'oportunitats
Paper de l'Estat	Mínim	Subsidiari	Central
Paper del mercat	Central	Subsidiari	Mínim
Paper de la família	Marginal	Central	Marginal
Desmercantilització	Mínima	Alta treballador afiliat cap de família	Màxima (drets socials)
Desfamiliarització	Alta	Mínima	Alta
Programes tipus	Assistència social amb comprovació mitjans	Protecció pública biaix corporativista	Cobertura àmplia drets socials
	Estats Units, Regne Unit	França, Alemanya, Itàlia	Suècia, Noruega

Dos comentaris sobre el criteri desfamiliaritzador d'Esping-Andersen. Inicialment, tots els Estats de Benestar han estat familiaristes, en el sentit que s'orientaven a cobrir els riscos laborals del cap de família que aportava els ingressos a la llar (Johnson, 1990: 119; Esping-Andersen, 2000b: 734). Posteriorment, amb la creixent incorporació de la dona al treball assalariat, es planteja l'externalització de tasques domèstiques siga via mercat, el que no està a l'abast de la majoria, siga per la provisió pública. Quan l'Estat assumeix un compromís públic en els serveis a les llars es pot parlar d'Estat de Benestar desfamiliaritzat. Pel contrari, quan el règim de benestar atribueix la responsabilitat de la cura, els serveis personals i les tasques domèstiques a la família es parlarà d'Estat de Benestar familiarista. En el panorama europeu, els països del Sud d'Europa, entre ells Espanya, tenen un règim de benestar més familiarista (Esping-Andersen, 2000b). Això comporta una paradoxa, els països on més importància es dona a la família tenen les taxes de natalitat més baixes i l'edat mitjana de les unions més alta; pel contrari, l'Estat de Benestar desfamiliaritzador de l'Europa nòrdica fomenta tenir fills i fa remuntar la seua taxa de natalitat en socialitzar bona part dels costos que suposen (guarderia, suport, mesures a favor de les mares treballadores, etc.).³¹

Per altra banda, quan parlem d'Estat de Benestar i de règims de benestar, es tracta d'institucions, relacions i normes socials per a la provisió de benestar, que estan sotmesos a processos i canvis. L'anomenada "crisi de l'Estat de Benestar", un debat central en els anys vuitanta (Muñoz de Bustillos, 1989; Johnson, 1990), va donar pas a una sèrie de transformacions per adequar-ho a les transformacions de l'estructura productiva, del mercat de treball, i als requeriments de la nova ortodòxia neoliberal. Tot i que l'orientació fou comuna, la reestructuració va variar segons els països, les forces polítiques, les tradicions institucionals i socials establertes, la capacitat de negociació i pressió de diferents sectors socials, etc. La conseqüència d'aquestes

³¹ Aquesta política suposa per a Esping-Andersen "una virtuosa combinació d'altres taxes d'ocupació femenina, llars de dobles rendes (i així, risc baix de pobresa) i fecunditat bastant alta" (Esping-Andersen, 2000b: 741).

transformacions no ha estat el desmantellament de l'Estat de Benestar, com preconitzaven els neoliberals més radicals, sinó la seua reestructuració amb unes línies generals comunes.

Sintetitzant diferents autors com Rodríguez i Monserrat (1996), Esping-Andersen (2000a i b), Rodríguez Cabrero (2004) i Antón (2009), les tendències de canvi que defineixen aquest procés de reforma serien les següents. Una primera és la translació del centre de la Política Social des del sector públic cap una major participació de la resta de sectors en la provisió de benestar. Això implica privatitzar part dels serveis i/o potenciar i facilitar la cobertura privada dels riscos i una apel·lació no tant a les famílies, que també, sinó al Tercer Sector, la societat civil organitzada i solidària, la tasca de la qual és fomentada i potenciada. Així, tenim una major remercantilització producte de les desgravacions, subvencions i exempcions, a favor de la provisió comercial de serveis (sanitaris, educatius, assegurances), que és més atractiva com més s'estanca la provisió pública.

Una segona tendència general és la reducció de costos via la reducció de la demanda (copagament, condicions d'accés més elevades) o de l'oferta (reducció de serveis o, el que ha estat més habitual, reducció de la cobertura i/o de la qualitat de la prestació).

Una tercera tendència, derivada de l'anterior, és que els sistemes de protecció social han mantingut el seu proclamat caràcter universal però n'ha disminuït la intensitat protectora. La qualitat i les prestacions del conjunt s'ha vist minvades per l'augment de la demanda, els creixents requeriments per accedir a les prestacions i la reducció relativa de fons.

Com a conseqüència d'aquestes transformacions, a mitjans dels anys noranta s'havia afirmat en la Unió Europea un "model mixt en què l'Estat garanteix el finançament bàsic de serveis i prestacions i el mercat i el sector voluntari gestionen una part creixent dels serveis públics" (Rodríguez i Monserrat, 196: 26). Des d'aleshores ençà, aquest model mixt s'ha consolidat si bé adaptant fórmules i concrecions diverses segons els Estats i els seus règims de benestar. Aquesta tendència, ben perceptible, es concreta segons els sectors socials; en cert sentit, la societat dualitzada i fragmentada postindustrial també fragmenta el seu règim de benestar amb diferents conseqüències. Per als sectors de renda mitjana i alta, el mercat s'ocupa de donar o de complementar els serveis, susceptibles de generar beneficis, per a qui vulga ampliar la seua cobertura i/o millorar la qualitat. Els treballadors integrats continuen amb la cobertura pública que, millor o pitjor, garanteix els serveis bàsics (sanitat i ensenyament en particular) i protecció enfront dels riscos (particularment en la xarxa contributiva). Per últim, els sectors populars en situació de precarietat i/o pobresa, amb prestacions bàsiques, no contributives, que constitueixen garantia de mínims. Gestionar i atendre aquests sectors, conseqüència dels nous riscos socials sembla que correspon al sector voluntari o Tercer Sector.

Els trets del règim de benestar espanyol

El cas de l'Europa del Sud, Espanya, Portugal, Grècia i, parcialment, Itàlia, planteja especificitats respecte a la tipologia d'Estat de Benestar. Se'ls ha definit com un règim conservador o corporativista mediterrani, una mena de variant (Esping-Andersen, 2000a) o bé com un règim nou, llatí. En tot cas, hi ha un ampli acord a destacar alguns trets comuns a tots aquests països. Un Estat de Benestar tardà, quan ja estaven

qüestionades les bases del model; unes diferències importants entre la xarxa contributiva i la cobertura que atorga i la xarxa no contributiva, de lògica assistencial. En tots els casos, compartim també una gran importància atorgada a la família com actor fonamental d'ajuda i solidaritat i un gran pes social de l'Església. Vegem-ho més en concret en el cas espanyol.

Els antecedents immediats de l'Estat de Benestar es troben en la última dècada del franquisme, amb la Llei de bases de la Seguretat Social de 1967 segons el model del sistema bismarckià. En el període de la transició política es va redissenyar el sistema de Seguretat Social i la despesa social augmentà com a conseqüència de la crisi tot i que limitada per la política d'austeritat que dimanava dels Pactes de la Moncloa. En la dècada dels vuitanta, ja amb els successius governs socialistes, es va formar l'Estat de Benestar espanyol actual. Es tracta d'una situació paradoxal ja que a Espanya s'inicia la construcció d'un Estat de Benestar modern quan a Europa són majoritaris els partidaris de la seua reforma, en les línies que abans hem esmentat. Aquesta tensió contradictòria, construcció-lectura restrictiva, està present tant en l'ambició de la seua acció (el quart pilar europeu, l'habitatge social, queda absent en el disseny espanyol) com en una de les seues primeres mesures: la Llei de pensions del 1985, que va reforçar el caràcter contributiu del sistema. En aquest període d'ajustament econòmic es va contenir la despesa social.

En el període 1986-1993, particularment a partir del 1989 (vaga general 14D), és quan es va concretar i materialitzar l'Estat de Benestar espanyol: universalització de l'ensenyament, que amplia la seua franja obligatòria, i de la sanitat; creixent desenvolupament dels serveis socials i ampliació dels sistema de pensions, amb l'aparició de les pensions no contributives. Amb l'arribada al govern del PP, el 1996, s'inicia un nou període d'estabilització de la despesa social, es retrocedeix respecte a les mitjanes europees, però no es donen modificacions substancials del quadre de conjunt (Rodríguez Cabrero, 2004; González, 2005).

L'última fase la va constituir el Govern Zapatero que, en la seua primera legislatura, donà una nova espenta al desenvolupament de l'Estat de Benestar espanyol amb l'anomenat "quart pilar", l'autonomia personal i l'atenció a la dependència. No obstant això, a partir del 2008, l'esclat de la crisi i la prioritat atorgada a l'austeritat, la reducció de la despesa social i les retallades en serveis públics van paraitzar, primer, el desenvolupament de la Llei de dependència i van suposar, després, un retrocés en les condicions dels seus beneficiaris. En termes generals, particularment a partir del 2010, les polítiques aplicades enfront de la crisi estan suposant la degradació de les prestacions i condicions dels serveis públics bàsics.

Sobre les característiques de l'Estat de Benestar espanyol ens detindrem en tres d'elles: els àmbits de protecció, el seu caràcter familiarista i el nivell de despesa social pública. Respecte als àmbits d'acció social i protecció estatal, de manera semblant a uns altres països europeus, caldria incloure la Seguretat Social, el sistema de pensions, l'ensenyament, la sanitat i els serveis socials. Ensenyament i sanitat tenen caràcter universal mentre que els serveis socials, proclamats universals, se centren en els sectors més populars i dins d'aquests en els majors, els discapacitats i els nuclis familiars amb

menors, sense recursos econòmics. Les prestacions i cobertures enfronts dels riscos laborals i socials de la Seguretat Social i el sistema de pensions tenen una lògica contributiva, tot i que s'hagen ampliat amb les pensions no contributives o l'allargament de la prestació d'atur una vegada esgotat (en circumstàncies excepcionals individuals o en temps de crisi). Per altra banda, a diferència d'uns altres estats europeus, en l'Estat de Benestar espanyol va quedar exclosa la qüestió de l'habitatge i els serveis de cura i atenció personal a xiquets i majors.

A Espanya, l'accés a l'habitatge es regeix pel mercat sense que l'escassa intervenció estatal limite els aspectes més negatius d'aquest. Respecte a l'Europa central, tenim la menor taxa d'habitatge públic i les ajudes econòmiques més baixes (Trilla, 2001; Leal, 2004; Col·lectiu Ioé, 2008).³² Som, per altra banda, una societat de "propietaris" amb un 82% dels habitatges en propietat, la taxa més elevada de la UE-15,³³ com a conseqüència de la promoció de la propietat per part dels successius governs i de les forces econòmiques. En el règim de benestar espanyol, el suport familiar compensa els obstacles del mercat per a l'accés a l'habitatge i el buit que deixa l'escassíssima intervenció pública. L'altre pilar absent de l'Estat de Benestar espanyol és l'àmbit de la cura i atenció als xiquets, dependents i majors. En aquest cas, la provisió d'aquests serveis personals s'atribueix a la família, és a dir, a les dones.

Un segon tret del règim de benestar espanyol és el seu familiarisme, en el doble vessant contradictori al qual abans fèiem esment. Per una banda, s'atribueix a les famílies un paper central en la provisió de benestar, particularment en l'accés a l'habitatge, la cura a menors i majors i tot allò referent a serveis i benestar personal. Per una altra, les mesures de suport a la família, en termes de serveis, ajudes i facilitats, per a criar i/o cuidar els majors, han estat i encara són molt minses. "El model de benestar espanyol és encara extraordinàriament familiarista. La qüestió crucial és que aquest familiarisme és cada vegada més contraproductiu per a la formació i el benestar familiar" (Esping-Andersen, 2004: 46). La societat espanyola és, com hem vist, una de les societats europees amb una taxa de natalitat més baixa, un matrimoni i una maternitat més tardana. Per altra banda, quan parlem de famílies parlem de dones, perquè les dones s'encarreguen, en major mesura o de manera exclusiva, de la criança, la casa i l'atenció als majors i els malalts. Aquest règim familiarista mediterrani més enllà de qüestions culturals, es basava en un model familiar on treballava i cotitzava l'home mentre que la dona s'ocupava de la casa, els fills i les filles i uns altres familiars que requerien atenció. A banda d'unes altres consideracions que es pugui merèixer, aquesta imatge no respon a la realitat actual de la família espanyola, amb l'extensió de les llars de doble sou, la creixent inserció laboral de les dones, etc. La insuficiència de serveis, ajudes i compromís públic, en els temes de criança i cura, com guarderies, baixes de maternitat, recursos adaptats a majors i dependents, genera la doble jornada de la dona, que a més del seu treball assalariat ha d'afrontar les tasques de cura i domèstiques, o bé, recórrer al mercat i la seua realització per part de dones immigrants.

---

³² L'habitatge públic de lloguer representa l'1% del parc espanyol enfront del 17% a França, el 22% a la Gran Bretanya o el 36% dels Països Baixos (Leal, 2004).

³³ L'habitatge en propietat suposa el 69% a la Gran Bretanya, després de dues dècades de reduir el parc públic de lloguer, el 54% a França i el 43% a Alemanya (Leal, 2004).

Un tercer tret de l'Estat de Benestar espanyol és que se situa en un nivell baix, en comparació europea, de prestacions socials i de despesa social pública (Navarro, 2007; Col·lectiu Ioé, 2008; Antón, 2009). En el règim de benestar espanyol tenim tres elements centrals: el mercat, l'Estat i la família (tot i l'augment del paper del Tercer Sector, el paper d'aquest no es comparable al suport familiar). Quan les rendes són baixes, el benestar depèn estretament de la família i el seu nivell de recursos, i dels serveis públics. Aquests serveis, el salari indirecte que va instituir l'Estat de Benestar clàssic, poden ser prestacions monetàries (pensions, subsidis, beques) però més sovint són prestacions no dineràries com l'educació, la sanitat i els serveis socials. Aquest conjunt genera una despesa social pública, una aproximació econòmica als costos de tots aquests recursos, que ens permet "mesurar" l'esforç realitzat en benestar social i comparar amb uns altres països europeus. Farem servir les dades d'Eurostat que utilitza el sistema SEEPROS,³⁴ que ens permet fer una comparació europea.

Centrarem la nostra anàlisi de la despesa social en el període 1994-2007, primer, amb un intens i sostingut creixement econòmic, per a abordar, després, l'evolució amb la crisi, 2008-2010. El període 1996-2007 es caracteritzà pel *boom* econòmic, uns alts ingressos públics i unes finances equilibrades, que —en principi— hauria d'haver possibilitat reduir el diferencial històric amb l'Europa-15, en termes de prestacions, protecció i despesa social. Si atenem les xifres absolutes, la despesa dedicada a les polítiques socials ha augmentat entre el 1994 i el 2005 un 43% en euros constants, i ha passat de 136 a 195 milions d'euros (Col·lectiu Ioé, 2008: 100). En els anys 2006 i 2007 va continuar aquest augment absolut fins a les mesures restrictives amb la crisi (Antón, 2009: 15 i ss.). Tanmateix, la primera impressió positiva que podrien produir aquestes xifres no és tal si ho comparem amb el creixement del PIB i amb els països del nostre entorn.

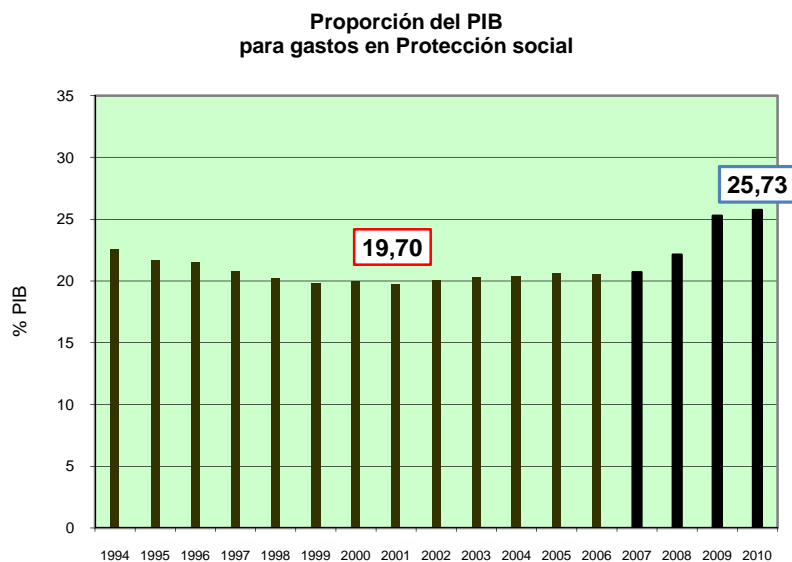
Si bé la quantitat absoluta de despesa social ha augmentat, aquesta ha passat de representar el 22,5% del PIB el 1994, amb una forta proporció en prestacions i subsidis d'atur per a disminuir posteriorment fins el 20% del PIB i mantenir-se estable en aquesta mateixa proporció fins al 2007. En termes absoluts, la despesa social ha augmentat, però molt per darrere del que ha augmentat el PIB (una mitjana del 3% des del 1996 fins al 2006). Dit d'una altra manera, si el PIB mesura la riquesa generada, aquestes dades suposen que una proporció major de la riquesa generada s'ha distribuït a través del mercat i de mecanismes privats i una proporció menor s'ha dedicat a despeses socials. Per tant, aquestes augmenten a menor ritme que la riquesa general del país i, particularment, dels sectors amb més recursos. Els diferents capítols que recull el sistema SEEPROS no han tingut el mateix comportament. En termes proporcionals respecte al PIB de cada any, en el període 1994-2005 s'ha reduït la despesa en invalidesa, vellesa, "supervivència" i també en atur (aquest últim per la baixada de la taxa d'atur i dels desocupats). En els mateixos anys, la despesa dedicada a habitatge (inclou subvencions públiques i ajudes) s'ha mantingut bàsicament estable. En aquest període, sols han conegut un increment significatiu els programes dedicats a famílies i fills, que tot i la millora continua sent el capítol amb menor pressupost de la

---

³⁴ SEEPROS són les sigles del Sistema Europeu d'Estadístiques Integrades de Protecció Social. La despesa pública en protecció social, segons aquest sistema, inclou la incapacitat temporal, invalidesa, envelliment, supervivència, família i fills, desocupació, habitatge i exclusió social.

política social, i els programes contra l'exclusió social, bàsicament en mans de les Comunitats Autònomes (Col·lectiu Ioé, 2008: 232 i ss.).

Quadre 5.2. Proporció del PIB dedicat a despeses en protecció social segons sistema SEEPROS

Gràfic: Baròmetre social d'Espanya, disponible en <www.colectivoioe.org>.

Més tard, amb la crisi (Quadre 5.2.) la despesa pública social va augmentar fins a representar el 25,7% el 2010. Pot sorprendre aquest augment quan l'orientació d'eixida de la crisi s'ha fonamentat, entre uns altres aspectes, en la reducció de la despesa social. No obstant això, l'augment està ocasionat fonamentalment per l'increment de les prestacions per atur. Aquest capítol representava en 2010 el 15% de la despesa social total, més del doble que la eurozona, 6,8%, donada la gran incidència de l'atur en el nostre país (Antón 2012).

Desigualtat i pobresa

Desigualtat, pobresa i exclusió són tres nocions que solen presentar-se conjuntament però que, tot i estar interrelacionades, cal distingir. Desigualtat fa referència al diferent accés, ús i propietat, dels béns i recursos que són importants en una societat. En societats com les nostres, aquests béns i recursos són fonamentalment econòmics (encara que no de manera exclusiva); la desigualtat sols mesurar-se en termes de diferències de rendes i patrimoni. En segon lloc, la pobresa s'ha solgut definir com la manca d'ingressos o d'accessibilitat als recursos. En els últims vint anys, aquesta concepció de pobresa s'ha posat en qüestió per substituir-la per una concepció multidimensional, no reduïda al vessant econòmic (Sen, 1998; Ayala, 2009). En paraules de Sen, la pobresa constitueix la "privació de capacitats i potencialitats bàsiques" per a portar una vida digna i inserida normalment en el seu context social. En aquest sentit, les capacitats es refereixen a "les combinacions alternatives que una persona pot ser o fer (...) la seua habilitat i possibilitat per aconseguir funcionaments valuosos com a part de la vida" (Sen, 2004: 34-35). Com és obvi, no totes les diferències

es tradueixen en pobresa. Exclusió, en fi, pot entendre's com un estat, estar exclòs, o com un procés, fet que constitueix l'exclusió. En tot cas, exclusió sol considerar-se com a oposat i/o contrari a inclusió. La idea clau del concepte d'exclusió és "la no-participació en el conjunt de la societat" (Comissió Europea, 2001), és a dir en el conjunt d'àmbits (laboral, residencial, usuari de serveis, polític,...) als quals els membres ben integrats de la societat sí que tenen accés. No tota situació de pobresa genera exclusió; la primera constitueix una precondition, un factor de precarietat, però el procés d'exclusió és més ampli. La pobresa i, en particular, l'exclusió no són quelcom específic de qui la pateix. L'una i l'altra es generen i formen com un procés social que manifesta, més enllà dels trets individuals dels afectats i les afectades, els límits i problemes del funcionament d'una societat que no és inclusiva, ni acollidora, per a una part dels seus membres (Laparra i Pérez, 2008, 2009). Ens mostra "el bloqueig dels processos de normalització i integració" (Rennes, 2003) i, per tant, evidencia els problemes del "contracte social" vigent en les societats postindustrials i qüestiona per la responsabilitat social d'aquestes situacions.

Comentem, primer, la qüestió de la desigualtat a Espanya. En el període que treballem, des de la transició fins a l'actualitat, podem establir quatre evolucions de la desigualtat a Espanya (mesurada amb l'índex de Gini, que es basa en rendes).³⁵ Un primer període, bàsicament la dècada dels anys vuitanta, en el qual la desigualtat a Espanya va disminuir, un segon període entre el 1991 i el 1995 sense un comportament definit, i un tercer període, clarament des del 1997, en el qual l'índex de Gini torna a baixar. Aquesta tendència es trenca, a partir del 2008, que com a conseqüència de la crisi i les polítiques aplicades la desigualtat torna a augmentar.

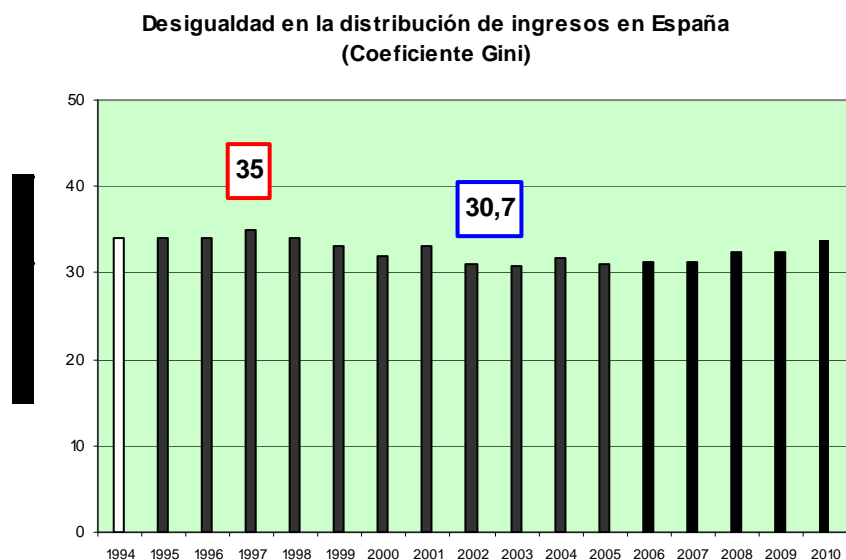
Entre el 1980 i el 1990 l'índex de Gini va passar a Espanya de 32 a 30 (Salido, 2005). Aquesta disminució de la desigualtat de la renda podria sorprendre atès que la crisi i la reconversió industrial protagonitzaren la primera part de la dècada i que la tendència internacional fou la contrària, tant als Estats Units com en les societats europees del nostre entorn (Kerbo, 2003: 24 i ss.; Salido, 2005).³⁶ Tanmateix, juntament amb la crisi, la dècada dels anys vuitanta és, també, la de consolidació i extensió de l'Estat de Benestar i d'un conjunt de prestacions, entre unes altres monetàries, que elevaren la renda dels sectors més modestos. Estem parlant de prestacions modestes, però atès que n'augmenten les quanties o se'n creen de noves, com les pensions no contributives, l'efecte final és el d'una reducció de la desigualtat. En la dècada dels anys noranta va augmentar lleugerament la desigualtat i l'índex de Gini va passar de 31,9 el 1990 i un màxim de 35 el 1997, a baixar a 32,4 el 2000. (Salido, 2005).

---

³⁵ Com es coneix, l'índex de Gini oscil·la entre 0, màxima igualtat, i 100, màxima desigualtat. Atès que és relativament senzill d'operativitzar i permet comparacions entre diferents períodes i/o països, l'índex de Gini és la mesura de desigualtat més utilitzada.

³⁶ Les raons són comunes: les mesures econòmiques i polítiques adoptades (com la baixada d'impostos relativa dels sectors més acomodats, els retalls en les transferències socials, etc.) i les transformacions del mercat de treball, amb un augment de les millors i les pitjors ocupacions i la reducció de les de remuneració mitjana.

Quadre 5.3. Evolució de l'índex de Gini a Espanya. 1994-2010

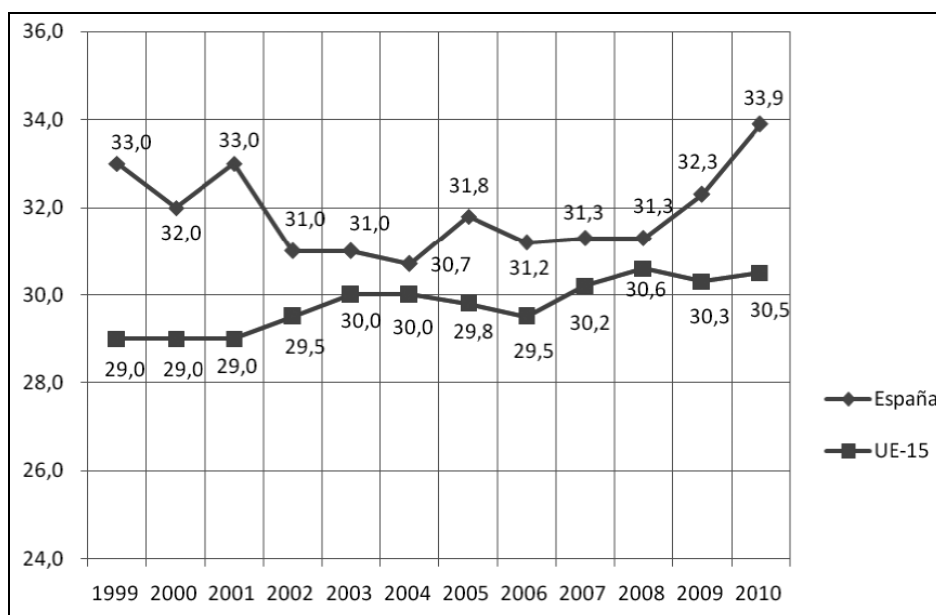

Font: Baròmetre social d'Espanya, 2010, disponible en <www.colectivoioe.org>.

Més tard, ja amb el nou segle la tendència que s'assenta és a la disminució del valor de Gini i, per tant, de la desigualtat de rendes, fins arribar al 30,7 el 2007 (Antón, 2009: 20). Aquesta disminució en la desigualtat de rendes es deu en part, de manera semblant al període 1980-1990, a un relatiu augment de provisions públiques, però també a uns altres factors del llarg període d'expansió econòmica que hem conegut. Més tard, a partir del 2008, la desigualtat torna a augmentar fins arribar al 33,9% el 2010 i tot indica que continuarà augmentant el 2011 i el 2012, atès que l'augment de l'atur i les polítiques implementades d'austeritat, retall de despesa pública i particularment de despesa social, tenen, entre uns altres efectes, el d'augmentar la desigualtat.

Si comparem la nostra situació amb la de la UE-15, constatem que la desigualtat a Espanya continua sent major que la mitjana europea, tot i que aquesta diferència s'ha reduït en els últims anys (Col·lectiu Ioé, 2008; Antón, 2009). Per altra part, també la distància màxima entre els dos grups extrems de renda, els que més ingressen i els que menys, és major a Espanya que la mitjana europea. A més, cal recordar que l'índex de Gini ens mesura la desigualtat de renda (ingressos, salaris, pensions, beques,...) però no ens diu res sobre una altra font de desigualtat: el patrimoni. Si completem la desigualtat de la renda amb la desigualtat del patrimoni, el quadre de conjunt és menys positiu que el que abans semblava.

Quadre 5.4. Índex de Gini. Espanya i UE-15. 1999-2010

Font: Antón (2012).

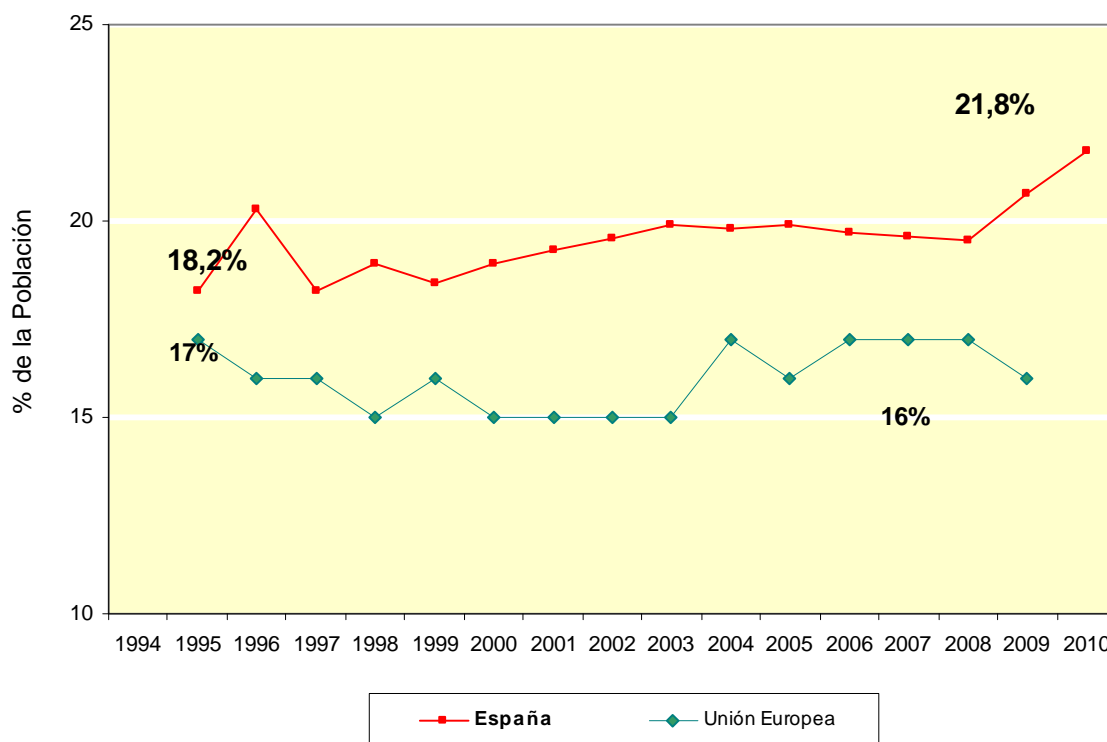
D'acord amb l'Enquesta Financera de les Famílies, la desigualtat en patrimoni es cinc vegades superior a la desigualtat en renda. La major concentració en comparació a la renda obeeix a que la riquesa i el patrimoni són el resultat de l'acumulació d'estalvi i de les transmissions intergeneracionals. Són les famílies de rendes mitjanes i altes les que disposen de més possibilitats, en termes de capital i capacitat d'estalvi, per augmentar la seua riquesa i el seu patrimoni i transmetre'ls als seus fills i filles. En la cimera del creixement econòmic, entre el 2002 i el 2005, el 25% de les llars més riques varen incrementar el seu patrimoni, amb una mitjana de 215.400 €, 77 vegades més que l'increment del 25% més pobre (Col·lectiu Ioé, 2008: 85-86). Més tard, la crisi accentuà aquestes diferències: entre el 2005 i el 2009, la ràtio entre el patrimoni mitjà del 25% de llars amb més i menys ingressos passà de 39,3 a 50,4. Amb dades del 2009, sols el quart de llars amb més ingressos havia augmentat el seu patrimoni un 8%, mentre que havia disminuït en la resta de llars (Col·lectiu Ioé, 2011).

Parlem ara de la pobresa. Tot i les crítiques fetes al concepte estrictament monetari de pobresa, la mesura empírica d'aquesta se sol operativitzar a partir dels ingressos. En la dècada dels anys vuitanta es considerava pobre qui no arribava a obtenir el 50% de la renda mitjana, i pobresa severa quans els ingressos eren inferiors al 25%. En l'actualitat Eurostat considera pobre qui guanya menys del 40% de la renda mitjana i "en risc de pobresa" a qui guanya entre el 40% i el 60% de la renda mitjana. Per la nostra banda, com uns altres autors (Col·lectiu Ioé 2008, 2011; Antón, 2009), agruparem els dos conceptes per a parlar de població en situació de pobresa.

En el cas espanyol, d'acord amb el Quadre 5.5., després d'un lleu descens el 1997, la proporció de la població en situació de pobresa tendeix a situar-se de manera estable al

voltant del 19-20%, entre el 2000 i el 2008. Més tard, ja amb els impactes de la crisi i les mesures adoptades, la taxa de pobresa s'eleva fins al 21,8% el 2010.

Quadre 5.5. Població en situació de pobresa (menys del 60% renda mitjana). Espanya i UE. 1995-2010

Gràfic: Baròmetre social d'Espanya, disponible en <www.colectivoioe.org>.

En els anys centrals del llarg període de creixement econòmic, 2000-2007, no va disminuir la proporció de població espanyola en situació de pobresa, fet pel qual podem parlar d'un 20% de pobresa estructural. Igualment, el boom econòmic i l'augment de la despesa pública en protecció social d'aquests anys, en termes absoluts, no en proporció sobre el PIB, no ha suposat una reducció del diferencial amb la pobresa a la Unió Europea, i s'ha mantingut entre un 3-4% superior en el cas espanyol.³⁷ Tant a Espanya com a Europa, aquests anys han constituït un període de creixement econòmic, però que ha vist aparèixer un major nombre d'ocupacions de pitjor qualitat i més precàries en el marc de processos de desregulació laboral, amb la qual cosa sectors populars han vist deteriorar-se les condicions laborals i els seus paràmetres de protecció social (Subirats, 2004; Col·lectiu Ioé, 2008; Ayala, 2009).

El treball de l'INE (2006), *Estudi descriptiu de la pobresa a Espanya*, ens ratifica una imatge i un perfil de la gent pobra, o en risc de ser-ho, semblant a la que ja coneixíem d'estudis

³⁷ En aquest període allò que s'ha transformat és la composició de la pobresa. Tant en el cas espanyol com en el cas europeu, ha disminuït la proporció de pobresa severa mentre que augmentava la de persones en risc de pobresa. En el primer cas opera l'efecte pal·liatiu de la intervenció pública; en el segon, l'augment del risc de pobresa està relacionat amb l'augment de la precarietat laboral i social (Col·lectiu Ioé, 2008).

anteriors, des de la sèrie històrica dels FOESSA. La pobresa és més femenina que masculina, 20,8% de dones pobres per 19% d'homes, afecta més les famílies monomarentals (un 40% de les quals són pobres), les persones majors de 65 anys que viuen soles (52,8%), els aturats (40%) i les persones que no han superat el nivell d'educació primària (32,2%). Els estudis més recents, com els de Laparra i Pérez (2008, 2009) i Ayala (2009), ens confirmen aquest quadre general i la continuïtat de la situació. Aquest perfil clàssic de la pobresa a Espanya s'etnifica atès que moltes de les persones afectades són immigrants. Així, el 2007, el 39,7% de les llars immigrants no UE-27 es trobava en una situació de pobresa relativa, quan aquesta situació afecta el 19,1% de les llars autòctones (Laparra i Pérez, 2009). Els resultats de l'Enquesta de condicions de vida 2010, l'última de la qual disposem, ens ratifiquen aquest i uns altres aspectes. Si un 21,8% del total de la població espanyola se situa per baix del llindar de la pobresa relativa, aquest percentatge es desglossa en un 19,7% per als nacionals, el 27% per als immigrants UE i el 34,7% per als immigrants de la resta del món (Esteve, 2011).

6. La política i els nous actors

En la nostra exposició, distingirem dos sentits de política. En un cas, la política institucional, és a dir, l'àmbit format pels partits polítics, les conteses electorals i els càrrecs públics en elles escollits que formen el govern i dirigeixen l'Administració. Un altre sentit és més ampli, parteix de la concepció clàssica de política, govern de la polis, i inclou a més de la política institucional —la política “professional” — les intervencions, iniciatives i accions que es desenvolupen des de la societat civil per a incidir, en un sentit o en un altre, en els assumptes comuns a tots els ciutadans i totes les ciutadanes. Aquesta divisió remet a la distinció bàsica de la modernitat entre una societat política (l'estat i la política institucional) i una societat civil, tot i que com veurem les fronteres entre l'una i l'altra no sempre estan ben definides.

En l'últim terç del segle XX s'ha donat un poderós moviment d'extensió de la democràcia representativa: primer al sud d'Europa, Portugal i Espanya, mitjans dels anys setanta, després a l'est d'Europa amb la caiguda del Mur de Berlín, 1989 i més tard a l'Amèrica Llatina, amb la substitució de dictadures militars per règims democràtics en la dècada dels anys noranta. La democràcia representativa que s'afirma segueix el model europeu —nord-americà amb els trets que Dahl (1999) ha definit com *poliarquia* ('govern de molts' en grec). Amb aquest terme es vol designar l'existència d'un sistema formalitzat i indirecte. Al mateix temps, el terme subratlla que l'activitat política legítima està circumscrita a l'acció de certs grups formalment organitzats, partits, que es presenten en les conteses electorals, presenten els seus candidats i dirigeixen l'acció dels càrrecs electes i, eventualment, del govern. El sistema polític és més ampli que els partits, ja que inclou organitzacions de grups d'interessos (sindicats, patronal, *lobbies* diversos), però són els partits als quals s'atribueix la tasca de representar els ciutadans i proveir de candidats per al conjunt de l'estructura política institucional. El model de poliarquia combina dos vectors, relacionats al seu torn amb el procés de democratització dels segles XIX i XX segons Therborn (1979) i la successiva eliminació dels criteris d'exclusió que operaven en l'inicial règim liberal censatari: la classe i posició social, la raça, el gènere (el vot femení), l'exclusió de determinades opinions (lleis antisocialistes del final del segle XIX i primeries del XX).³⁸ En aquesta perspectiva, el regim democràtic representatiu suposa per una banda un alt grau de liberalització, fet que suposa el conjunt de llibertats que possibiliten i legitimen la discrepància pública, i un alt grau de representativitat, si ho mesurem en termes de població amb drets per a participar, en principi de manera igualitària, en els processos electorals i en els partits.

---

³⁸ Aquesta ampliació, segons l'anàlisi comparatiu de Therborn (1979), ha comportat processos molt diversos segons els països però amb dues tendències comunes. Per una part, les demandes i mobilitzacions populars i dels grups exclosos per ampliar el règim. Per altra banda, la necessitat de mobilitzar la població —particularment, en el cas de conteses bèl·liques i/o situacions difícils, de cohesió social i de legitimitat per part de les institucions i de l'elit de poder.

Així formada, la política institucional correspondria al primer nivell del procés polític dels tres que estableix Offe (1990). La política institucional constitueix “l’escenari de la presa de decisions polítiques dins de l’aparell estatal. Els seus actors són les elits polítiques que competeixen entre si per victòries electorals”. En el segon nivell, més d’influència que de decisió directa, operen organitzacions, grups socials, *lobbies*, per a “configurar i reconfigurar la realitat política, obrint o tancant l’agenda política”. El tercer nivell és on es dona la “lluita per la redistribució del poder social” entre diferents grups, és a dir, el seu “pes relatiu a l’hora de configurar l’agenda política” (Offe, 1990: 148-150). La política democràtica institucional està determinada pel repartiment del poder social de configurar l’agenda, el camp d’allò possible i convenient, i, al mateix temps, determina el repartiment d’aquest poder i pot establir-hi modificacions. Hi ha una interrelació complexa entre els tres nivells.

Dins de la distinció entre política institucional i política no institucional, aquesta última pertany al segon nivell del procés polític segons Offe (1990) i incloïem ací el conjunt d’iniciatives, accions i maneres de fer que, desenvolupades per una heterogènia diversitat d’actors (des dels més “tradicionals” com els sindicats, les organitzacions patronals, les Esglésies, les associacions, fins als més “nous”, com els Nous Moviments Socials), que busquen influir sobre el govern i l’aparell estatal, nivell 1, sobre la reconfiguració de l’agenda política en el sentit de les seues posicions, nivell 2, i, en última instància sobre el repartiment de força social per a configurar el camp de les decisions, nivell 3.

Donat que els aspectes polítics estructurals ja han estat abordats amb anterioritat, en segon curs de Grau en l’assignatura Estructura política d’Espanya i del País Valencià, en aquest tema ens centrarem —sobre aquesta base— en el segon nivell segons Offe (1990) del procés polític a Espanya i més en concret en la política no institucional i en els Nous Moviments Socials.

La política espanyola: entre l’assentament democràtic i l’acció postmoderna

Després del parèntesi de la II República Espanyola i la llarga dictadura franquista, la “normalització” política espanyola i la seua formació com un règim democràtic representatiu es dona amb la Transició política, 1977-1982, que s’inicia amb les primeres eleccions democràtiques com a conseqüència de la Reforma pactada i conclou el 1982, amb el primer govern socialista i una vegada superat el frustrat colp d’Estat del 23-F de 1981. El sistema de partits s’ha caracteritzat, encertadament, com de “bipartidisme imperfecte”, atesa la pervivència d’unes altres forces polítiques amb representació parlamentària a nivell estatal (primer AP i el PC, després IU) i la formació d’espais polítics específics, amb forces nacionalistes, a Catalunya i Euskadi. En efecte, el sistema polític estatal s’ha format bàsicament al voltant de la contraposició dreta-esquerra, mentre que a Catalunya, Euskadi, les Canàries i, segons els períodes, a Galícia i Andalusia,³⁹ juntament amb la divisió dreta-esquerra el mapa polític ha estat

---

³⁹ En el mapa polític de les Canàries sempre hi ha hagut una presència important dels partits estatals però un camp nacionalista ampli, divers i sostingut en el temps, i partits nacionalistes que han format el govern autònom (Coalició Canària amb el suport del PP en els últims 20

format per la contraposició nacional (el nacionalisme perifèric enfront del nacionalisme espanyol, estatal). Una altra singularitat és que el partit hegemònic de la dreta estatal ha tingut històricament una posició molt secundària a Catalunya i Euskadi (no així el PSOE, que ha mantingut una posició central, encara que minoritària).

L'evolució del sistema de partits a Espanya pot sintetitzar-se en cinc períodes, que podem reduir a tres situacions tipus, dins del sistema de bipartidisme imperfecte: el pluralisme relatiu de la transició, la situació de partit hegemònic i la situació de partit majoritari però necessitat dels suports dels partits nacionalistes per a formar govern. Més en concret, durant la transició la divisió dreta-esquerra s'articulava en un sistema de quatre, la UCD i a la seua dreta AP, i el PSOE i el PCE a la seua esquerra. Amb el triomf socialista del 1982 s'iniciaren 11 anys en què el PSOE tingué la posició de partit hegemònic electoral i social fins al 1993. Més tard, entre el 2000 i el 2004, amb la segona legislatura d'Aznar i la seua majoria absoluta, el PP va gaudir d'aquesta hegemonia. Entre el 1993 i el 2000 es va donar una situació de partit majoritari però necessitat de suport de les forces nacionalistes, CiU i PNV, amb l'últim govern de González, PSOE, i amb el primer govern d'Aznar, PP. A partir de la victòria socialista del 2004, més àmplia i amb més espanta política, i la revàlida del 2008, més feble, els governs de Zapatero han necessitat aquests suports en una nova situació de partit majoritari però no hegemònic institucionalment (fet que dóna una majoria absoluta). Amb les seues especificitats a nivell de règim electoral i mapa polític, el sistema democràtic representatiu és perfectament homologable al d'uns altres països europeus.

També ho és en el fet que s'ha format com un sistema democràtic corporativista, segons el model d'Estat social europeu dels Trenta Gloriosos. El grau de corporativització d'un sistema polític depèn, segons Offe (1992), del reconeixement a les organitzacions d'interessos (sindicats, patronal) de determinades funcions públiques "mitjançant un acord polític dels principals grups d'interessos organitzats... i els seus organismes de consulta i reconciliació" (Offe, 1992: 139-140). Aquest reconeixement es va formalitzar sovint amb rang constitucional, com ho fa la Constitució espanyola del 1978, i dóna lloc a fórmules diverses de concertació de la política socioeconòmica entre el govern, els sindicats i la patronal, tant a Europa com a Espanya. Pel tema que ens interessa, tenim ací un segon nivell de participació com a membres de grups d'interessos, la finalitat dels quals és —entre altres— influir en el govern i modular l'agenda política (Navarro, 1999). El cas espanyol s'ajusta, amb les seues peculiaritats de mapa sindical i patronal, a aquest model. Sindicats, particularment CCOO i UGT, i patronal tenen un paper institucionalitzat, actuen com actors polítics reconeguts i tenen una influència innegable en la via política, tot i que els índexs de sindicació siguen molt inferiors als europeus. En el cas espanyol, un altre grup d'interessos molt poderós és la jerarquia de l'Església catòlica, religió amb la qual l'Estat aconfessional espanyol manté una relació

---

anys). Amb menys força que les Canàries, també Galícia ha tingut un camp polític nacionalista, des de Coalición Galega i les diverses organitzacions galleguistes, fins a la consolidació del Bloque Nacionalista Galego com a gran força nacionalista i institucional des de mitjans de la dècada dels noranta. El cas d'Andalusia és molt diferent ja que la incidència del Partido Andalucista va durar una dècada, bàsicament la del vuitanta, per a dissoldre's més tard —com a força política significativa.

no ja de cooperació, mandat institucional, sinó d'especial reconeixement (que es plasma des del manteniment d'un Concordat preconstitucional, el pes de l'Església en l'ensenyament i la seua importància en la formació en l'actual mapa escolar públic/concertat/privat, fins a caràcter catòlic de cerimònies d'Estat). Els grups d'interessos poden tenir, i de fet tenen, tensions i contradiccions importants amb uns governs o uns altres. La vaga general del 2010 fou la cinquena de la recent democràcia espanyola; unes altres vegades, el consens el "trencava" la patronal. Per altra banda, la relació de campanyes i iniciatives polítiques de la jerarquia catòlica, que mobilitzen de manera militant la seua base social, és molt llarga: divorci, avortament, matrimoni de persones del mateix sexe,... En tots els casos, l'existència de tensions i diferències no qüestiona el seu caràcter de grup d'interessos reconegut i representatiu de quelcom d'importància social, ni el sistema que relaciona Estat amb aquests grups d'interessos (per altra banda, subvencionats de maneres diverses a càrrec de l'erari públic).

Aquest sistema polític genera dos tipus de participació, una com a elector i de manera optativa com a candidat com a membre d'un partit, la participació electoral, i la participació com a membre d'un grup reconegut d'interessos (participació en formació d'agenda). En termes de participació electoral, la mitjana en les conteses pel Congrés dels Diputats ha estat del 73,9%, entre el 1977 i el 2006, i cinc punts menys pels parlaments autonòmics, el 68,8%. En els dos casos ens situem en la franja mitjana europea: votem un poc menys que alemanys i italians però un poc més que francesos o portuguesos. En aquesta tendència general hi ha cicles: la participació augmenta en les conjuntures de canvi de partit hegemònic o majoritari: les eleccions del 1977, les del 1982, les del triomf socialista, les del 1993, que el PSOE guanyà in extremis, les del 1996, l'arribada del PP al govern central, i les del 2004, segon període de govern socialista (Col·lectiu Ioé, 2008: 313-316). En l'apartat II. 4, hem abordat alguns aspectes de les bases socials de la política institucional espanyola. En termes molt generals, els treballadors manuals es concentren en el vot PSOE i, en menor mesura PCE i IU, i les "noves classes mitjanes" oscil·laven entre el PSOE, amb un percentatge minoritari però notable de suport a IU, i el PP. Això ha variat segons els cicles polítics, l'edat i els grans esdeveniments que han caracteritzat el període (OTAN, corrupció, guerra de l'Iraq, cicle econòmic, etc.). Al llarg de tot aquest, les "velles classes mitjanes" s'han mostrat com les més estables amb un suport constant en les formacions de dreta i de centre dreta, a nivell estatal el PP (Caínzos, 2001; González, 2005).

També estem en la mitjana europea en l'ambivalència respecte a l'adhesió a la democràcia com arègim polític i una actitud crítica respecte al seu funcionament concret. Com en unes altres democràcies europees, sobre el 85% dels enquestats⁴⁰ considera que la democràcia és "preferible a qualsevol altra forma de govern", però critica el seu funcionament desigual, 11%, i als partits, entre 8%-10%. En els últims anys, els estudis del CIS mostren que la classe política és assenyalada com uns dels tres o cinc problemes del país. En les enquestes de valoració sobre diferents institucions, els partits polítics són la institució sistemàticament pitjor valorada. Per a un 58% de la població, un percentatge que es manté estable entre el 1997 i el 2005, la majoria dels

---

⁴⁰ Estudi 2.309 del CIS, pel vintè aniversari de la Constitució, 1998. Unes altres enquestes, no sempre amb les mateixes qüestions, ratifiquen aquesta tendència (Col·lectiu Ioé, 2008: 340-341).

polítics tenen com a principal motiu per a presentar-se el poder i la influència que obtenen en accedir al càrrec.⁴¹ Una vegada en ell, es deixen influir més pels líders dels seus partits, els mitjans de comunicació i els grups de pressió, que per l'opinió pública i els seus electors. Al mateix temps, segons l'enquesta del CIS sobre Representació i participació política, es considera els partits polítics elements bàsics de la democràcia encara que un 66%, el 2005, opinava que "els partits ofereixen escasses instàncies de participació" i que, per tant, "calia crear nous mecanismes perquè els ciutadans puguin participar en les decisions polítiques", en opinió d'un amplíssim 85% dels enquestats (Col·lectiu Ioé: 2008: 339-340).

Si passem de la participació política a la participació en tant que membres de grups d'interessos reconeguts i legítims com a tals, hem de dir que les nostres taxes d'afiliació sindical i d'afiliació als partits polítics són molt inferiors a les mitjanes europees respectives. Entre el 1994 i el 2005, la afiliació sindical va oscil·lar entre el 9% i el 15,% de la població activa i l'afiliació a un partit polític entre el 2,3% i el 3,5% de la població adulta (Col·lectiu Ioé, 2008: 332).

Respecte a unes altres formes de participació com la participació associativa cal que assenyalem una situació contradictòria. La població espanyola destacava entre aquelles (europees) que atorguen més importància a "participar activament en associacions voluntàries", però en la pràctica registrava uns dels percentatges més baixos d'inscripció i participació dels països de la Unió Europea 15 (Torcal i Morales, 2003). Tot i aquesta baixa participació en comparació europea, en termes d'associacionisme i de pràctiques polítiques directes, també en el cas espanyol s'ha donat un augment de la presència de la societat civil en la vida política i, dins d'aquesta, d'actors com els Nous Moviments Socials (NMS), les ONG i les associacions voluntàries, i les xarxes socials informals d'individus i grups que s'activen davant determinats esdeveniments. Tot i que les abordarem de manera diferenciada, en la pràctica no hi ha cap separació entre els tres àmbits sinó més bé una interrelació a diferents nivells: les xarxes socials informals són, moltes vegades, la base i l'*humus* de les associacions formals de molts diferents tipus; un NMS pot contar amb diverses associacions entre els seus membres i moltes vegades les seues convocatòries es basen en l'activació de xarxes socials informals.

L'Europa central va consolidar el seu règim de poliarquia corporativista, en el sentit abans explicat, en les dècades dels anys cinquanta i seixanta, per a posteriorment conèixer tot un conjunt d'indicadors que apunten cap a un desgast d'elements del sistema i de la seua funcionalitat: tendència a una major abstenció, reducció de l'afiliació política, partits professionalitzats i viscuts com a llunyans, sorgiment d'iniciatives i agrupacions ciutadanes diverses, al marge de les vies institucionalitzades clàssiques i irrupció com a actors socials dels Nous Moviments Socials. Tanmateix, com hem vist, es manté un suport massiu a la democràcia com a règim i la política institucional continua sent l'àmbit legítim de representació i poder democràtic al mateix temps que es dona un augment de la mirada crítica de l'opinió pública sobre la política institucional realment existent. Aquest canvi en el camp polític, que no

---

⁴¹ Així pensaven el 56,7% en l'enquesta del CIS 2.240 (1997) i la mateixa proporció el 2005, enquesta CIS 2.588, en resposta a la pregunta sobre el principal motiu per a presentar-se a diputat (Col·lectiu Ioé, 2008: 340).

qüestiona l'estructura política però en part la modifica, sembla constituir una macrotendència pròpia del pas de la societat dels Trenta Gloriosos a la societat postindustrial, fragmentada i globalitzada actual, que té una diversitat de causes (socioestructurals, polítiques i culturals).

En el cas espanyol, atès que la democràcia sols s'instaura el 1977, es donen de manera quasi simultània els dos processos. Quan el sistema de partits encara s'estava construint i els partits polítics arrelant-se o, com a mínim, consolidant-se com a estructures polítiques que es disputaven el suport de la població, sorgiren a Espanya els nous moviments polítics: el moviment feminista va aparèixer en plena transició com l'ecologista, més tard, el moviment anti-OTAN va protagonitzar, juntament amb les protestes contra la reconversió industrial, les grans mobilitzacions de la primera part de la dècada dels anys vuitanta. Si el fracàs del colp d'Estat del 1981 i el primer govern socialista, el 1982, marquen el final de la transició i la nostra "normalització" com a règim democràtic, també és l'època del "desencant" entre una part dels sectors socials més actius de la transició. Ja el 1984, l'important moviment anti-OTAN, més enllà de les seues exigències concretes, llança un important repte al govern que obria noves maneres de fer.

Els Nous Moviments Socials a l'Espanya democràtica

Quan es parla de Nous Moviments Socials (NMS), es fa en contraposició als vells moviments socials que varen caracteritzar la Modernitat, particularment el moviment obrer i les diferents expressions d'organitzacions burgeses (que, al final del segle XIX i el primer terç del segle XX, formaren un món de partits de masses, organitzacions sindicals o de productors, associacions de tot tipus, etc.).⁴² Aquests moviments són nous ja que enfront de la creixent burocratització de la política, la formació dels partits com a organitzacions professionals, l'acció dels grups d'interessos institucionals i reconeguts, els NMS estableixen una diferència fonamental entre interessos i necessitats. Els Nous Moviments Socials se centren en la demanda de "necessitats socials", béns bàsics i públics, que ens interessin i afecten a tots i que comporten una millora de la qualitat de vida, material, cultural, democràtica i d'autorealització. A més, les seues formes d'acció no segueixen les vies institucionals i les maneres de fer de la poliarquia i pretenen generar un canvi "des de la política dels interessos a la política dels valors" (Offe, 1988: VII). És a dir, una reorientació de la vida econòmica, cultural i social en una direcció diferent del capitalisme depredador de la natura, el patriarcat, la vida dominada per una racionalitat burocratitzada i instrumental. S'han donat diferents definicions de moviments socials; entre unes altres podem destacar la de Raschke (1994) que, tot i que molt deutora de l'experiència alemanya, ens subratlla diversos trets d'interès. Per a aquest autor, "un moviment social és un actor col·lectiu mobilitzador que, amb una certa continuïtat i sobre les bases d'una alta integració

---

⁴² L'altre gran moviment popular modern, el nacionalista, requeriria una anàlisi específica. Els nacionalismes "satisfets", aquells que disposen d'un Estat propi, s'alienen clarament al costat del moviment obrer i uns altres moviments "clàssics". Tanmateix, una part dels nacionalismes "insatisfets" varen adoptar les maneres de fer dels Nous Moviments Socials; fou el cas, per exemple, de l'estat espanyol.

simbòlica i una escassa especificació del seu paper, persegueix una meta consistent a realitzar, evitar o anul·lar canvis socials fonamentals, utilitzant amb aquest fi formes organitzatives i d'acció variables". Aquesta definició subratlla uns trets comuns a tots els Nous Moviments Socials, com la mobilització, la continuïtat, un "sentiment de nosaltres" i formes organitzatives laxes i poc formalitzades, però uns altres trets assenyalats no serien generalitzables.

A partir de les anàlisis, des d'òptiques i/o accents no sempre coincidents, d'Offe (1988, 1990), Riechmann i Fernández Buey (1994), Raschke (1994), Pérez Ledesma (1994) i Alonso (1998), podem establir una sèrie de trets que defineixen els Nous Moviments Socials. Són agents col·lectius mobilitzadors i amb una certa continuïtat, per distingir-los dels episodis de mobilització. Tanmateix, parlar d'agents no ha de fer oblidar que es tracta de moviments heterogenis i plurals en les seues orientacions ideològiques, que sovint cristal·litzen en corrents, i amb una diversitat de grups socials que els donen suport, de nivells de compromisos, organització i mobilització. Els canvis que persegueixen els NMS afecten l'ordre social o volen incidir-hi no en la defensa d'un interès propi sinó general o viscut com a tal (la protecció del medi ambient, unes relacions de gènere més igualitaris, maneres de relació que exclouen la guerra i la violència). Les seues reivindicacions no són tant materials, de tipus productiu o redistributiu clàssic, sinó postmaterialistes (participació, qualitat de vida i qualitat democràtica, autorealització i estils de vida). No es plantegen un canvi revolucionari, en referència al canvi del sistema, sinó de la seua lògica, criteris i funcionament, que es consideren negatius i/o no sotmès a límits socials desitjables (l'exacerbació del productivisme i de la raó instrumental moderna, la competitivitat i el domini fins a la confrontació militar, les relacions patriarcals que subjuguen les dones i dimensions humanes fonamentals).

Els Nous Moviments Socials se situen en l'esfera de la societat civil i de la política no institucional, però això no vol dir que es limiten a ella o que no tinguen relació amb l'esfera de la política institucional. Els NMS com a portadors de necessitats i interessos generals s'adrecen a tota la societat, però una de les seues metes és influir sobre l'acció del govern i l'Administració i constituir l'agenda política i, en el límit, que els partits polítics i les grans corporacions d'interessos assumisquen els seus valors i els incorporen a la seua acció (per exemple, la consciència mediambiental i la igualtat de gènere). Per altra banda, entre la pluralitat de formes d'acció dels NMS ha figurat la utilització de vies institucionals de participació, com la promoció de consultes i referèndums i la presentació d'Iniciatives Legislatives Populares (en el cas espanyol, però amb formules semblants en uns altres països). Si aquests dos trets són semblants als països europeus, la qüestió de la institucionalització dels Nous Moviments Socials ens mostra una major pluralitat. Molt influïts per l'experiència alemanya del moviment d'Els Verds i la seua posterior conversió en partit polític, Offe (1992a) i en part Raschke (1994) plantegen un model d'evolució des dels inicis, més alternatius i assemblearis, fins a la institucionalització, per racionalitat política i millor utilització de recursos. Tanmateix, l'experiència a França fou distinta, amb diverses formacions verdes amb menor presència, i molt diferent en el cas espanyol, on contrasta un moviment ecologista heterogeni però viu i actiu a nivell local amb el fracàs de les successives operacions de partits verds. És a dir, tenim un panorama molt plural, molt dependent

també dels trets específics de cada sistema polític i de partits, que no sembla autoritzar a fer previsions generals sobre el devenir i la possible institucionalització dels Nous Moviments Socials (després hi tornarem amb el cas espanyol).

Un altre tret que cal destacar és la dimensió de construcció d'identitats col·lectives dels Nous Moviments Socials mitjançant els discursos, les practiques quotidianes vinculades als nous valors, les maneres de relacionar-se i els nous estils de vida que contribueixen a formar. Per tant, els membres dels NMS comparteixen aspectes identitaris, certs valors i pràctiques, i, com a conseqüència, un sentiment de pertinença més o menys rellevant.

Les formes organitzatives dels Nous Moviments Socials es caracteritzen per estructures laxes, descentralitzades i participatives, que s'adapten a les diverses conjuntures. En períodes de més inactivitat es mantenen els nuclis locals més o menys organitzats i estables, amb fórmules de cooperació i unitat com coordinadores, federacions. En períodes de mobilitzacions, per una qüestió impactant i de rellevància social, l'estructura s'amplia —a més gent i més grups— i cobra més importància. A més de la ideologia antiautoritària i participativa, més o menys estesa en els NMS, aquest tipus de fórmules organitzatives, flexibles i poc exigents respon als diferents nivells d'implicació dels membres dels NMS respecte al seu moviment. Així, tenim el grup més actiu, minoritari, però que manté els nuclis organitzats i la seua activitat; al seu voltant, un rogle més ampli, les persones que se senten del moviment, poc actives però que mantenen xarxes informals amb ells. Uns i altres s'activen en períodes de temes d'impacte i mobilitzen un tercer rogle, molt més ampli, de simpatitzants socials del moviment.

Quina és la base social dels Nous Moviments Socials? Normalment se sol destacar que les “noves classes mitjanes”, professionals i uns altres assalariats amb alts nivells educatius, estatus socioeconòmic sòlid o perspectives de tenir-lo, als quals les seues ocupacions generen *afinitat selectiva* amb el debat, el raonament, les decisions basades en informació, i que solen voler una participació política i social menys dirigida per les elits (Gouldner, 1985; Kitschelt, 1993). Sense negar el paper de les noves classes mitjanes, la base social dels NMS remet més a una diversitat d'individus integrats en diferents grups o classes socials. Offe (1988, 1990) el va definir amb més precisió pel cas verd i pacifista alemany: els radicals de la nova classe mitjana, membres de grups “perifèrics o desmercantilitzats” (mestresses de casa, estudiants, pensionistes) i membres de la vella classe mitjana, com botiguers, camperolat independent i artesans. Aquesta base social s'ha modificat segons el moviment, les seues exigències, el quadre polític de cada societat, etc. En tot cas, el que sembla comú és que, enfront del model de conflicte de classes propi de les societats industrials, es forma un moviment interclassista, amb membres de diferents grups socials però amb una sèrie de trets comuns. A mitjan dels anys vuitanta, la major identificació amb els NMS a Europa es donava entre les franges de població més joves, amb un major nivell d'instrucció, més prop del postmaterialisme, una ideologia d'esquerra i “la simpatia per formes no institucionalitzades d'acció política” (Kaase, 1992: 135). Dues dècades més tard, aquests trets, definitoris d'una major identificació amb els NMS, es mantenen.

Les teories explicatives sobre el sorgiment i l'expansió dels Nous Moviments Socials destaquen una pluralitat de causes que podem estructurar en dos grans corrents. Per una banda, qui subratlla els canvis socioestructurals i polítics en les societats avançades i les seues implicacions a nivell cultural i, per una altra, qui destaca els valors i la consciència dels actors. Entre els primers, Offe (1990), Habermas (1994) o Touraine (1994) subratllen que l'exacerbació de la lògica productivista i burocràtica trenca els límits dels seus propis àmbits, l'economia i l'organització, colonitzen el conjunt de les relacions humanes amb conseqüències indesitjables. La societat postindustrial, segons Touraine, com a societat de coneixement és productora de béns simbòlics, l'orientació i control dels quals genera malestar cultural i minva de sentit. Beck afegeix la dimensió dels riscos, que provenen de l'imparable dinamisme que hem posat en marxa i no som capaços de controlar. La inseguretat i el risc provenen del desenvolupament i aquest risc és molt més greu que en el passat, afecta tota la societat i traspasa les fronteres de les classes. Enfront de tot això, els nous moviments socials suposen una "crítica no reaccionària i universalista a la modernització" (Offe, 1992a). En uns altres casos, es destaquen els aspectes de l'estructura política. Una part d'aquestes noves realitats o noves demandes no s'ajusten al vell eix d'articulació del conflicte social i polític; com hem comentat, s'ha donat una creixent professionalització dels partits i de les corporacions d'interessos i un allunyament dels ciutadans i les ciutadanes de les elits polítiques i de les formes de participació institucionals (electoral, afiliació a partits i/o corporacions d'interessos). En uns altres casos, es destaquen el canvi de valors en la línia oberta per Inglehart (1998) i la seua lectura sobre el postmaterialisme i el desplaçament valoratiu en les societats occidentals, des d'un èmfasi quasi exclusiu en l'augment del benestar material i la seguretat personal a una preocupació per la qualitat de vida, en termes ambientals, democràtics i relacionals, i l'autorealització.

A Espanya, els Nous Moviments Socials es formen com a actors polítics significatius després de la desaparició del gran moviment antifranquista amb la Transició política. Els primers passos del moviment feminista contemporani espanyol es donaren sota el franquisme⁴³ i quelcom semblant podem dir del moviment ecologista. Tot i començar a afirmar uns trets específics, uns grups i uns altres s'inscrivien en el gran moviment de la lluita per les llibertats. El relleu públic i la importància política dels Nous Moviments Socials a Espanya s'afirmà en la dècada dels anys vuitanta amb tres moviments: el feminista, l'ecologista i el moviment pacifista i anti-OTAN, encara que la seua xarxa s'estiguera configurant des dels primers moments del règim democràtic. En els primers nuclis feministes se sumà, a partir del 1977, una eclosió de plataformes i coordinadores que agrupen les organitzacions locals o específiques que, en molts casos, s'organitzen com a associacions. En tot cas, "el sistema organitzatiu de què es doten es declara assembleari, sense jerarquies ni càrrecs, i es proclamen autònomes i independents dels partits polítics i de les institucions" (Uría, 2009: 15). El 1977 es creà la Coordinadora d'Organitzacions Feministes que, durant un temps, es va convertir en la protagonista de les principals mobilitzacions de les dones i de la convocatòria de successives jornades estatals. Al mateix temps, el moviment s'afirmà com un moviment

---

⁴³ Les primeres Jornades feministes se celebraren a Madrid, el desembre de 1975, encara en la clandestinitat, i les Jornades Catalanes de la Dona, a Barcelona, el juny de 1976.

plural, amb diverses corrents i sensibilitats, prioritats i orientacions.⁴⁴ Aquests trets com són la dinàmica assembleària, una xarxa o xarxes de grups locals coordinats i/o federats més que grans organitzacions, la proclamació del caràcter autònom i independent dels partits, l'heterogeneïtat interna i una imatge pública centrada en campanyes i mobilitzacions i jornades estatals i autonòmiques, caracteritzen el moviment feminista, però es també aplicable als moviments ecologista i pacifista (amb les seues peculiaritats).

En la dècada dels anys vuitanta, el moviment feminista fou uns dels protagonistes del debat social sobre el divorci, Llei de divorci de 1981, i va espentar de manera decidida una llarga campanya a favor del dret a l'avortament, que culminà en la Llei del 1985. Al mateix temps, els diversos grups i col·lectius feministes desenvolupen tot tipus d'activitats de sensibilització, informació i denúncia, a diferents nivells. Cap al final de la dècada quasi tots els Ajuntaments tenien una Regidoria de la Dona, normalment adscrita a l'àrea de Benestar Social, i donaven ajudes o organitzaven actes pel 8 de Març. Dit d'una altra manera, al mateix temps que el moviment organitzat continua amb uns altres temes i plantejaments, amb la creixent importància atorgada a l'homosexualitat i el lesbianisme, una part del seu discurs s'ha incorporat per part de les institucions. A més, la seua reivindicació del caràcter autònom de les dones i de la seua presència en tots els àmbits socials es veu corroborada per la creixent incorporació de les dones al treball assalariat, l'augment del seu nivell educatiu i un canvi d'actituds. El moviment ecologista se centra en les mobilitzacions antinuclears i per qüestions més locals i específiques. Per la seua banda, l'inicial moviment pacifista, bastant heterogeni amb posicions des de no-violència fins a mirar els Verds alemanys, es transforma aviat en el moviment anti-OTAN. Organitzat amb l'esquema de grups locals, coordinadores autonòmiques i estatals, el moviment va aglutinar l'oposició a l'OTAN i a la política nord-americana, la por de veure'ns involucrats en un hipotètic conflicte (són els anys de la crisi dels míssils sobre territori europeu), els sentiments pacifistes de bona part de la població i la frustració i el desencís, en particular, per l'incompliment del Govern del PSOE de la promesa electoral de traure Espanya de l'OTAN. El moviment anti-OTAN protagonitzà les mobilitzacions més importants de la dècada, amb l'excepció de la vaga general del 14-D de 1988. La seua influència i l'opinió pública que generà va obligar el Govern a convocar un referèndum, el 1985, que finalment es va perdre per una diferència escassa (tenint a favor del sí el partit del Govern i, amb més o menys entusiasme, tot l'arc parlamentari amb l'excepció d'IU, la patronal, els mitjans de comunicació). Després de la pèrdua del referèndum del 1985, el moviment pacifista va veure minvar el nombre de col·lectius, d'activistes i d'incidència pública. Una part del moviment pacifista s'orientà vers l'objecció de consciència i la fi del servei militar, però una dimensió sense comparació amb l'etapa anterior.

---

⁴⁴ En un primer moment, hi havia organitzacions de dones impulsades per partits de l'esquerra, que posteriorment perden pes, l'anomenat feminisme radical contrari a la militància en organitzacions mixtes i aquell que sí que l'accepta, el feminisme de la diferència i el feminisme de la igualtat, col·lectius de lesbianes "amb una actitud clarament unitària amb la resta de grups feministes que impedeix l'escissió del moviment, tan freqüent en uns altres països, entre dones heterosexuales i lesbianes" (Uria, 2009: 15).

Aquesta breu síntesi de la dècada dels anys vuitanta ens subratlla diversos trets d'interès. Els Nous Moviments Socials participen i/o protagonitzen alguns dels debats socials importants i de les mobilitzacions centrals de la dècada. Són actors col·lectius en l'esfera pública que, segons l'esquema d'Offe (1988, 1990), incideixen en les decisions del govern, nivell 1 del poder, tenen un cert pes per a formar l'agenda política i pública en un sentit més sensible a les seues demandes, nivell 2 del poder, i, en el cas de les dones, el moviment feminista ha contribuït a un repartiment de força social entre grups, nivell 3 del poder, en un sentit més igualitari per a les dones. Més enllà dels seus èxits i dels seus fracassos, han tingut i tenen un impacte social i una influència cultural molt destacable. L'extensió actual de la igualtat de gènere i de la cura mediambiental com a valors socials de la societat espanyola té molt a veure amb els Nous Moviments Socials. Són noves sensibilitats que s'afirmen espentades per actors socials, des de fora dels partits i els aparells institucionals, que més tard assumeixen una part del missatge tant per convicció com per constatació de la seua extensió social.

En la dècada dels anys noranta, el moviment pacifista continua perdent presència i realitat. Molts dels seus col·lectius es reconverteixen en grups de solidaritat internacional i en els inicials grups antiglobalització. Per la seua banda, el moviment feminista i el moviment ecologista continuen una activitat de tipus local, bastant dispersa i poc visible, però en termes generals més arrelada a cada realitat social concreta. En aquest període no es donen grans objectius i/o qüestions de mobilització que pogueren donar peu a grans campanyes com la de la dècada anterior. El moviment feminista amplià el ventall de les seues preocupacions i activitats i fou un suport fonamental per al sorgiment d'un moviment homosexual i lèsbic a Espanya; la qüestió de l'orientació sexual i la seua consideració social foren uns dels debats socials d'aquella dècada.

Juntament amb aquests moviments, en la dècada dels anys noranta en sorgiren uns altres. Reviscola el moviment de solidaritat internacional, amb els nous accents socials en la cooperació, l'ajuda al desenvolupament, l'acció directa i concreta, etc. Per altra banda, des de l'últim terç de la dècada dels anys noranta començà a fer-se visible un moviment antiglobalització, semblant al d'uns altres països. Respecte al model organitzatiu, adopta el model de grups, coordinadores, autònoms de partits i autogestionats, que ja coneixem. En tot cas, el moviment antiglobalització sí que té alguns trets específics. Les seues dinàmiques són molt dependents d'esdeveniments mundials, cites del G-7 o de l'FMI, convocatòries internacionals de protesta i un estat d'opinió pública mundial tramés i format pels grans mitjans. La seua utilització de les noves tecnologies és molt extensiva i la web constitueix un espai privilegiat de difusió de notícies, convocatòries i avisos. En el moviment antiglobalització les xarxes informals, en molts casos telemàtiques, semblen tenir una particular importància (també per comparació amb la feblesa organitzativa). A Espanya es donaren importants mobilitzacions antiglobalització, amb la mateixa cadència que uns altres Estats europeus, al final de la dècada dels anys noranta i les primeries del segle XXI. Ja en el nou segle, el més destacat amb moltíssima diferència fou el moviment contra la guerra de l'Iraq, on Espanya participava per decisió del Govern d'Aznar, i que va donar lloc a mobilitzacions multitudinàries. Més que un NMS, que suposa una certa continuïtat, estem davant d'un moviment puntual de protesta, animat per activistes

pacifistes i diversos grups socials, sobre la base de la cultura dels Nous Moviments Socials, grups de base, coordinadores i una tasca capil·lar d'extensió social, enfront d'una decisió que suscitava el rebuig majoritari de la societat espanyola.

Juntament amb aquests que podem considerar els Nous Moviments Socials més importants han sorgit moviments de protesta i oposició, més puntuals i limitats en el temps, però que adopten els trets dels NMS (en el tipus d'organització i funcionament, en la proclamació d'autonomia respecte als partits, en el caire col·lectiu). Fou el cas, al meu parer, del moviment contra la guerra de l'Irak, o del que s'anomenà moviment de solidaritat amb els immigrants (en els anys 2001 i 2002, que tingué el seu punt àlgid amb el tancament el gener de 2001 de grups d'immigrants en diverses esglésies del país). Més important encara, aquest model de maneres de fer, actuar i organitzar-se, pròpia dels NMS, s'han generalitzat com a fórmula de protestes ciutadanes enfront de problemes i/o actuacions d'àmbit local. En alguns casos, són problemes propers a les temàtiques dels nous moviments, però en uns altres són mobilitzacions de defensa d'interessos. Així, per exemple, una part de les mobilitzacions urbanes en el cas de València i del País Valencià, els anomenats Salvem (Salvem el Botànic, Salvem el Cabanyal, etc.) adopten i reivindiquen aquest model (Cucó, 2009).

En conclusió, els Nous Moviments Socials espanyols han constituït actors col·lectius rellevants en l'escena social i política de les últimes tres dècades. Des d'un model organitzatiu de grups locals, coordinadores autonòmiques i estatals, tot i la feblesa organitzativa, han aconseguit plantejar i/o participar des d'una posició rellevant, quan no protagonista, alguns dels debats i les mobilitzacions socials més significatius: avortament, homosexualitat, presència en l'OTAN, abolicció del servei militar obligatori, posició davant l'energia nuclear, protestes i mobilitzacions com el moviment Nunca Mais, etc. En no pocs casos, les seues demandes no foren acceptades, l'eixida de l'OTAN, o les lleis adoptades no responien a les exigències del moviment, la Llei de l'avortament del 1985. Tanmateix, els NMS han aconseguit influir, de vegades de manera decisiva, sobre l'agenda política i han estat un factor central d'extensió i legitimació social de nous valors (la igualtat de gènere, la cura mediambiental) i sensibilitats socials que avui són molt majoritaris. A més, per als seus participants han constituït una experiència cívica, una escola pràctica d'una altra manera de fer les coses, un sentiment de pertinença. Molt difícil de mesurar, això s'expressa, també, en la construcció de l'autoconcepció com a feminista, ecologista o pacifista, i la seua translació a pràctiques de la vida quotidiana.

Els Nous Moviments Socials s'han caracteritzat per un model descentralitzat i de base, feblesa organitzativa i importants alts i baixos en les seues dinàmiques. S'han alternat els períodes de gran activitat i protagonisme, amb molts participants, i els períodes en què es mantenen nuclis organitzats, minoritaris, amb escassa activitat i quan semblava que el "moviment desapareix". La continuïtat i el tipus de continuïtat ha variat segons els moviments, una part han desaparegut amb els anys. El moviment feminista i el moviment ecologista, tot i que molt transformats si pensem en la dècada dels anys vuitanta, es mantenen com a tals moviments en l'espai públic. Després de la fallida del referèndum, el que restà del moviment anti-OTAN es va orientar en una línia més antimilitarista. Més tard, alguns d'aquests nuclis i activistes estigueren en els inicis del

moviment antiglobalització. Un altre debat ja clàssic és la tendència a la institucionalització del moviment. Enfront de l'experiència alemanya i les teoritzacions que se'n deriven (Offe, 1992; Raschke (1994), la institucionalització dels nous moviments espanyols va presentar una doble dinàmica. Per una banda, una part de les demandes i els valors del moviment s'institucionalitzen, l'Administració mateix els incorpora en regidories, conselleries, ministeris i plans d'actuacions. A més, en no pocs casos, s'ha donat un transvasament de dirigents i tècnics des del moviment a les noves estructures administratives. Tanmateix, per una altra banda, en el cas espanyol no han funcionat els intents reiterats de formar partits a partir d'un moviment social; els successius partits verds s'han saldat en fracassos (a diferència d'Alemanya i, amb menor intensitat, de França).

Álvarez Junco (2001) considera que la combinació entre "debilitat organitzativa crònica i sorprenent capacitat de convocatòria en certes conjuntures sembla ser el model dels NMS a Espanya", combinació que atribueix a la tradició espanyola de desconfiança enfront de l'Estat i de fustigar "governants perversos" (en moments com el referèndum de l'OTAN). La posició d'Álvarez Junco no és l'única visió crítica dels NMS, basant-se en la seua debilitat organitzativa, els seus alts i baixos i uns altres trets que hem comentat. Normalment, això es basa en una visió reduccionista dels NMS que privilegia la dimensió de mobilització de protesta enfront del govern de torn i infravalora les dimensions d'actor col·lectiu, d'espenta de valors nous, de maneres de fer i concebre que tenen una influència social capil·lar. Tot això, és cert que molt difícil de mesurar, també forma part de l'haver dels Nous Moviments Socials.

BIBLIOGRAFIA

Alberdi, I. (1999): *La nueva familia española*. Madrid: Taurus.

Alberich, T. (2007), "Asociaciones y movimientos sociales en España: cuatro décadas de cambios", *Revista de Estudios de Juventud*, núm. 76: p. 71-89.

Alcañiz, M. (2008): "Proceso de individualización y reorganización de biografías, trabajos e identidades", *Arxius de Ciències Socials*, núm. 19: p. 5-18.

Alonso, L. E. (1998): "Los nuevos movimientos sociales en el umbral del año 2000", *Documentación Social*, núm. 111: p. 155-177.

Álvarez Junco, J. (1994): "Movimientos sociales en España: del modelo tradicional a la modernidad postfranquista", en DDAA (comp.), *Los nuevos movimientos sociales*. Madrid: CIS.

Antón, A. (2009): *Reestructuración del Estado de Bienestar*. Madrid: Editorial Talasa.

Antón, A. (2012): "Política social en tiempos de crisis", *Cuadernos de Trabajo Social*, núm. 25-1: p. 49-62.

Ayala, L. (coord.) (2009): *Desigualdad, pobreza y privación*. Madrid: Fundación FOESSA.

Barañano, M. (2005) "Escalas, des/reanclajes y transnacionalismo. Complejidades de la relación global-local", en Ariño, A. (ed.), *Las encrucijadas de la diversidad cultural*. Madrid: CIS, p. 425-451.

Beck, U. (1998a): *¿Qué es la globalización? Falacias del globalismo, respuestas a la globalización*. Barcelona: Paidós.

Beck, U. (1998b): *La sociedad del riesgo. Hacia una nueva modernidad*. Barcelona: Paidós.

Bell, D. (1976): *El advenimiento de la sociedad postindustrial*. Madrid: Alianza.

Beltrán, M. (1994): "Estratificación y clases sociales". *Boletín Fundación Argentaria*, núm. 6. Madrid: Visor.

Beltrán, M. (2004): *La estructura social*. Madrid: Ariel.

Bilbao, A. (1993): *Obreros y ciudadanos. La desestructuración de la clase obrera*. Madrid: Trotta.

Bilbao, A. (1999): "Modelo socioeconómico y organización de las relaciones laborales", en Castillo, C. A. (coord.), *Economía, organización y trabajo. Un enfoque sociológico*. Madrid: Ediciones Pirámide.

Bon, F. i Murnier, M. A. (1971): *Classe ouvrière et révolution*. París: Seuil.

Bonet, E.; Martín, I. i Montero, J. R. (2006): "Las actitudes políticas de los españoles", en Font, E.; Montero, J. R. i Torcal, M. (comp.), *Ciudadanos, asociaciones y participación política en España*. Madrid: CIS.

Brunet, I. i Belzunegui, A. (2006): Desigualdad y estratificación social, en Lucas, A. (coord.), *Estructura social. La realidad de las sociedades avanzadas*. Madrid: Pearson.

Burris, V. (1993): "La síntesis neomarxista de Marx y Weber", en Carabaña, J. i De Francisco, A. (comps.), *Teorías contemporáneas de las clases sociales*. Madrid: Pablo Iglesias.

Cachon, L. (2003): "La inmigración en España: los desafíos de la construcción de una nueva sociedad". *Migraciones*, núm. 14: p. 219-304.

Castel, R. (2001): *Las metamorfosis de la cuestión social. Una crónica del salariado*. Buenos Aires: Paidós.

Castillo, J. J. (2003): *Los estragos de la subcontratación: la organización del trabajo como factor de riesgo laboral*. Madrid: UGT Madrid.

Castillo, J. J. (dir.) (2005): *El trabajo recobrado. Una evaluación del trabajo realmente existente en España*. Buenos Aires: Miño y Dávila Editores.

Caínzos, M. (2001): "La evolución del voto clasista en España. 1986-2000". *Zona Abierta*, núm. 96/97: p. 91-171.

Castells, M. (1997): *La sociedad red*. Madrid: Alianza Editorial.

Castells, M. (1998): *Fin del milenio*. Madrid: Alianza Editorial.

Castles, S. i Miller, M. (2004): *La era de la migración. Movimientos internacionales de población en el mundo moderno*. Mèxic: Universitat Autònoma de Zacatecas – Secretaria de Governació.

Cohen, D. (2007): *Tres lecciones sobre la sociedad postindustrial*. Buenos Aires: Katz Editores.

Col·lectiu Ioé (1999): *Inmigrantes, trabajadores, ciudadanos*. València: Universitat de València.

Col·lectiu Ioé (2001): *Mujer, inmigración y trabajo*. Madrid: Ministeri de Treball i Assumptes Socials – IMSERSO, Madrid

Col·lectiu Ioé (2008): *Barómetro Social de España. Análisis del periodo 1984-2006*. Madrid: Traficantes de sueños.

Col·lectiu Ioé (2011): *Una evaluación del bienestar social a partir del Barómetro social de España*, <www.colectivoioe.org>.

Crompton, R. (1994): *Clase y estratificación. Una introducción a los debates actuales*. Madrid: Tecnos.

Cuadrado, P.; Hernández, P. i Izquierdo, M. (2010): *La evolución del empleo y del paro en 2009 según la EPA*. Boletín Económico, núm. 33. Madrid: Banco de España.

Cucó, J. (2008): “Global y local”, en Barañano, M. i altres (eds.), *Diccionario de relaciones interculturales. Diversidad y globalización*. Madrid: Universitat Complutense de Madrid.

Cucó, J. (2009): “Los movimientos urbanos en la ciudad de Valencia: contexto y caracterización”, *Zainak*, núm. 32 : p. 1085-1105.

Dahl, R. (1999): *La democracia. Una guía para ciudadanos*. Madrid. Taurus.

De Lucas, J. (2008): “Integración política, participación y ciudadanía”, en García Roca, J. i Lacomba, J. (eds.): *La inmigración en la sociedad española*. Barcelona: Ediciones Bellaterra.

Del Rio, E. (1986): *La clase obrera en Marx*. Madrid: Editorial Revolución.

Del Rio, E. (1993): *La sombra de Marx. Estudio crítico sobre la fundación del marxismo*. Madrid: Talasa.

Delgado, M. (2007): *Encuesta de fecundidad, familia y valores 2006*. Madrid: CIS.

Doering, P. i Piore, M. (1983): “El paro y el mercado dual de trabajo”, en Toharia, L. (comp.), *Mercado de trabajo: Teorías y aplicaciones*. Madrid: Alianza.

Dombois, R. (2002): “¿La pérdida de la época dorada? La terciarización y el trabajo en las sociedades postindustriales”. *Sociología del trabajo*, núm. 46: p. 45-70.

Esping-Andersen, G. (1993): *Los tres mundos del Estado de Bienestar*. València: Edicions Alfons el Magnànim.

Esping-Andersen, G. (2000a): *Fundamentos sociales de las economías postindustriales*. Barcelona: Ariel.

Esping-Andersen, G. (2000b): "Estado de bienestar y familia", en Muñoz, S.; García Delgado, J. L. i González, S. (coord.), *Las estructuras de bienestar en Europa*. Madrid: Fundación ONCE.

Esping-Andersen, G. (2004): "La política familiar y la nueva demografía". *ICE*, núm. 815: p. 109-135.

Esteve, E. (2011): *Pobreza y privación en la Comunidad Valenciana y España: el impacto de la gran recesión*. Valencia: CEU-Cáritas-FOESSA.

Garrido, L. i González, J. J. (2005): "Mercado de trabajo, ocupación y clases sociales", en González, J. J. i Requena, M. (eds.), *Tres décadas de cambio social en España*. Madrid: Alianza Editorial.

Giddens, A. (1995): *La constitución de la sociedad: bases para la teoría de la estructuración*. Buenos Aires: Amorrortu.

Giddens, A. (1999): *Consecuencias de la Modernidad*. Madrid: Alianza Editorial.

Giddens, A. (2000): *Un mundo desbocado. Los efectos de la globalización en nuestras vidas*. Madrid: Taurus.

Goldthorpe, J. H. (1993): "Sobre la clase de servicio, su formación y su futuro", en Carabaña, J. i De Francisco, A. (comps.), *Teorías contemporáneas de las clases sociales*. Madrid: Pablo Iglesias.

González, J. J. (1992): "El debate postmarxista sobre las clases". *Política y Sociedad*, núm. 11: p. 27-48.

González, J. J. (2005): "Bases sociales de la política española", en González, J. J. i Requena, M. (eds.), *Tres décadas de cambio social en España*. Madrid: Alianza Editorial.

González, J. J. (2005): "Estado de bienestar y desigualdad", en González, J. J. i Requena, M. (eds.), *Tres décadas de cambio social en España* (2a ed.). Madrid: Alianza Editorial.

González Enríquez, C. (2008): *Los otros inmigrantes: los europeos comunitarios de países ricos*. DT 37/2008. Madrid: Real Instituto Elcano.

Gouldner, A. (1985): *El ascenso de los intelectuales y el ascenso de la nueva clase*. Madrid: Alianza Editorial.

Harvey, D. (2007): *Breve historia del neoliberalismo*. Madrid: Akal.

Hernández, G. M. (2002): *La modernitat globalitzada. Anàlisi de l'entorn social*. València: Tirant lo Blanch.

Hernández, G. M. (2005): *La condición global. Hacia una sociología de la globalización*. Alzira: Germania.

Ibarra, P i Tejerina, B. (eds.) (1998): *Los movimientos sociales. Transformaciones políticas y cambio cultural en España*. Madrid: Editorial Trotta.

Iglesias, P. (2005): "Un nuevo poder en las calles. Repertorios de acción colectiva del Movimiento global en Europa. De Seattle a Madrid". *Política y Sociedad*, núm. 42-2: p. 63-93.

INE (2004): *Encuestas del empleo del tiempo 2002-2003*. Madrid.

INE (2006): *Estudio descriptivo de la pobreza en España*. Madrid.

INE (2009a): *Situación de los inmigrantes y sus hijos en el mercado laboral*. Madrid: EPA.
<http://www.ine.es/jaxi/menu.do?type=pcaxis&path=/t22/e308_mnu&file=inebase&L=0>

INE (2009b): *Mujeres y hombres en España 2008*. Madrid.

INE (2010a): *Encuestas del empleo del tiempo 2009-2010. Avance de resultados*. Madrid.

INE (2010b): *Encuesta condiciones de vida 2009. Avance resultados*. Madrid.

Inglehart, R. (1991): *El cambio cultural en las sociedades industriales avanzadas*. Madrid: CIS-Siglo XXI.

Inglehart, R. (1998): *Modernización y postmodernización. El cambio cultural, económico y político en 43 sociedades*. Madrid: CIS-Siglo XXI.

Izquierdo, A. (2009): "El modelo de inmigración y los riesgos de exclusión", en DDAA, *VI Informe sobre exclusión y desarrollo social en España 2008*. Madrid: Fundación FOESSA.

Johnson, N. (1990): *El Estado de bienestar en transición*. Madrid: Ministeri de Treball i Seguretat Social.

Jurado, T. (2005): "Las nuevas familias españolas", en González, J. J. i Requena, M. (eds.), *Tres décadas de cambio social en España*. Madrid: Alianza Editorial.

Kerbo, H. R. (2004): *Estratificación social y desigualdad. El conflicto de clase en perspectiva histórica, comparada y global*. Madrid: McGraw Hill.

Lamo de Espinosa, E. (1996): *Sociedades de cultura, sociedades de ciencia*. Oviedo: Editorial Nobel.

- Langlois, S. i Glatzer, W. (2001): "Tendencias particulares y comunes en las sociedades industrializadas avanzadas. Cartografía comparada del cambio social", en DDAA, *Estructura y cambio social*. Madrid: CIS.
- Laparra, M. (2008): "La dinámica de la integración social de los inmigrantes y su impacto en la sociedad de acogida. La perspectiva desde Navarra". *Política y Sociedad*, núm. 45-1: p. 167-186.
- Laparra, M. i Pérez Eransus, B. (2008): *Exclusión social en España: un espacio diverso y disperso en intensa transformación*. Madrid: Fundación FOESSA.
- Laparra, M. i Pérez Eransus, B. (2009): "La exclusión social en España", en DDAA, *VI Informe sobre exclusión y desarrollo social en España 2008*. Madrid: Fundación FOESSA.
- Leal, J. (2004): "El diferente modelo residencial de los países del sur de Europa: el mercado de viviendas, la familia y el Estado". *Arxius de Ciències Socials*, núm. 10: p. 11-37.
- Livi-Bacci, M. (1987): "La Europa de la revolución geodemográfica". *Sistema*, núm. 175-176: p. 25-33.
- Libi-Bacci, M. (1993): *Introducción a la demografía*. Barcelona: Ariel.
- Liotard, F. (1987): *La postmodernité expliquée aux enfants*. París: Galilée.
- Mahía, R. i Del Arce, R. (2010): Impacto de la crisis laboral sobre la población inmigrante. ARI, 21/2010. Madrid: Real Instituto Elcano.
- Marshall, T. H. (1998): *Ciudadanía y clase social*. Madrid: Alianza Editorial.
- Martín, C. (2008): *El impacto de la inmigración en el mercado de trabajo español*. ARI, 39/2008. Madrid: Real Instituto Elcano.
- Martin Artiles, M. (1999): "Organización del trabajo y nuevas formas de gestión laboral", en Míiguelez, C. i Prieto, F. (eds.), *Las relaciones de empleo en España*. Madrid: Siglo XXI.
- Miliband, R. (1978): *Marxismo y política*. Madrid: Siglo XXI Editores.
- Miliband, R. (1990): "Análisis de clases", en Giddens, A. i Turner, J. (eds.), *La teoría social hoy*. Madrid: Alianza Universidad.
- Mills, C. W. (1957): *La élite del poder*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica.
- Mingione, E. (1993): *Las sociedades fragmentadas. Una sociología de la vida económica más allá del paradigma del mercado*. Madrid: Ministerio de Treball i Seguretat Social.

- Muñoz de Bustillos, R. (coord.) (1989): *Crisis y futuro del Estado de Bienestar*. Madrid: Alianza Editorial.
- Naredo, J. M. (2008): *Patrimonio inmobiliario y balance de la economía española (1995-2006)*. Madrid: FUNDESCA.
- Navarro, V. (dir.) (2007): *La situación social de España II*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Navarro, V.; Torres López, J. i Garzón Espinosa, A. (2011): *Hay alternativas. Propuestas para crear empleo y bienestar en España*. Madrid. Sequitur.
- Navarro Yáñez, Cl. J. (1999): *El sesgo participativo. Innovación democrática en municipios del Sur de Europa (1960-1995)*. Còrdova: CSIC.
- Nick, Th.; Peck, J. i Brenner, N. (2009): "Urbanismo neoliberal: la ciudad y el imperio de los mercados". *Temas Sociales*, núm. 66.
- Offe, Cl. (1988): *Partidos políticos y nuevos movimientos sociales*. Madrid: Sistema.
- Offe, C. (1990): *Contradicciones en el Estado de Bienestar*. Madrid: Alianza.
- Offe, C. (1992a): "Reflexiones sobre la autotransformación institucional de la actividad política de los movimientos. Modelo provisional según estadios", en Dalton, R. J. i Kuechler, M. (comp.), *Los Nuevos Movimientos Sociales*. València: Edicions Alfons el Magnànim.
- Offe, C. (1992b): *La gestión política*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.
- Oficina Econòmica de Presidència (2006): *Inmigración y economía española: 1996-2006*. Madrid.
- Oso, L. (2008): "Migración, género y hogares transnacionales", en García Roca, J. i Lacomba, J. (comp.), *La inmigración en la sociedad española*. Barcelona: Bellaterra.
- Pajares, M. (2008): *Inmigración y mercado de trabajo. Informe 2008*. Madrid: Observatorio Permanente de la Inmigración.
- Pajares, M. (2009): *Inmigración y mercado de trabajo. Informe 2009*. Madrid: Observatorio Permanente de la Inmigración.
- Pajares, M. (2010): *Inmigración y mercado de trabajo. Informe 2010*. Madrid: Observatorio Permanente de la Inmigración.
- Pajares, M. (2011): *Los retos que nos deja una década de intensa inmigración*, ponència en les Jornades d'Immigració i Integració Social. Lliria (València).

Pérez Infante, J. I. (2008): "El marco legal y la problemática del empleo de los extranjeros en España: una perspectiva económica", en García Roca, J. i Lacomba, J. (eds.), *La inmigración en la sociedad española*. Barcelona: Bellaterra.

Pérez, F. i Serrano, L. (2008): "Los inmigrantes y el mercado de trabajo español: una aproximación económica", en García Roca, J. y Lacomba, J. (eds.), *La inmigración en la sociedad española*. Barcelona: Bellaterra.

Piore, M. i Sabel, Ch. (1990): *La segunda ruptura industrial*. Madrid: Alianza.

Poveda, M. M. (2008): "Desprovistas de poder pero nunca olvidadas: las desigualdades de género como elemento estructurante de la organización del trabajo". *Arxius de Ciències Socials*, núm. 19, p. 115-128.

Raschke, J. (1994): "Sobre el concepto de movimiento social". *Zona Abierta*, núm. 69, p. 121-134.

Reher, D. S. (2004): "Población y sociedad en España durante el siglo XX", en Leal, J. (coord.), *Informe sobre la situación demográfica en España*. Madrid: Fundación Abril Martorell.

Reher, D. (dir.) (2008): "Informe Encuesta Nacional de Inmigrantes (ENI-2007)", en *Documentos de trabajo 2/08*. Madrid: INE.

Rennes, V. (2003): "Integración – inserción", en Ariño, A. (ed.), *Diccionario de la solidaridad (I)*. València: Fundació Bancaixa.

Requena, F. (2001): "1900-2000: Un siglo de cambios en la estratificación social española", en DDAA, *Estructura y cambio social*. Madrid: CIS.

Riechmann, J. i Fernández Buey, F. (1994): *Redes que dan libertad. Introducción a los nuevos movimientos sociales*. Barcelona: Paidós.

Robertson, R. (2000): "Glocalización: tiempo-espacio y homogeneidad-heterogeneidad". *Zona Abierta*, núm. 92-93, p. 213-241.

Rodríguez Cabrero, G. (2004): *El Estado del bienestar en España: debates, desarrollo y retos*. Madrid: Editorial Fundamentos.

Rodríguez Cabrero, G. i Monserrat Codorniu, J. (1996): *Las entidades voluntarias en España. Institucionalización, estructura económica y desarrollo asociativo*. Madrid: Ministeri d'Assumptes Socials.

Salido, O. (2005): "Desigualdad y pobreza", en González, J. J. i Requena, M. (eds.), *Tres décadas de cambio social en España*. Madrid: Alianza Editorial.

- Sanchis, E. (2008): *Trabajo y paro en la sociedad postindustrial*. Madrid: Consejo Económico y Social.
- Santos, A. i Poveda, M. (2002): *Trabajo, empleo y cambio social*. València: Tirant lo Blanch.
- Sassen, S. (2001): *The Global City*. Princeton: Princeton University Press.
- Sassen, S. (2007): *Una sociología de la globalización*. Buenos Aires: Katz Editores.
- Sen, A. (1998): *Bienestar, justicia y mercado*. Madrid: Paidós.
- Sen, A. (2004): *Nuevo examen de la desigualdad*. Madrid: Alianza.
- Serra, I. (2001): *Mujer y trabajo: problemática actual*. Alzira: Bromera.
- Solé, C. (1987): *Ensayos de teoría sociológica: modernización y postmodernidad*. Madrid: Paraninfo.
- Soja, E. W. (2000): *Postmetrópolis. Critical Studies of Cities and Regions*. Òxford: Blackwell.
- Subirats, J. (dir.) (2004): *Pobreza y exclusión social. Un análisis de la realidad española y europea*. Barcelona: Fundació La Caixa.
- Tezanos, J. F. (2005): *La sociedad dividida. Estructuras de clases y desigualdades en las sociedades tecnológicas*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Tilly, Ch. (2005): "Los movimientos sociales entran en el siglo XXI". *Política y Sociedad*, núm. 42-2: p. 11-35.
- Therborn, G. (1979): "Dominación del capital y aparición de la democracia". *Revista Teoría*, núm. 1.
- Torcal, M. i Morales, I. (2003): *Los españoles en Europa: actitudes, orientaciones y comportamientos. Avance de resultados de la Encuesta Social Europea*. <www.ess-spain.upf.edu>
- Trilla, C. (2001): *La política d'habitatge en una perspectiva europea comparada*. Barcelona: Fundació La Caixa.
- Torres, F. (2006): "La inserción urbana de los inmigrantes y su participación en la ciudad", en Simó, C. i Torres F. (eds.), *La participación de los inmigrantes en el ámbito local*. València: Tirant lo blanch.
- Torres, F. (2007): *Nous veïns a la ciutat. Els immigrants a València i Russafa*. València: Publicacions de la Universitat de València.

Torres, F. (2011): *La inserción de los inmigrantes. Luces y sombras de un proceso*. Madrid: Talasa.

Torres, F. i Gadea, E. (2010): "Inserción laboral de los inmigrantes, estructura etno-fragmentada y crisis económica. El caso del Campo de Cartagena (Murcia)". *Sociología del Trabajo*, núm. 68: p. 61-81.

Touraine, A. (1994): *¿Qué es la democracia?*. Madrid: Temas de Hoy.

Uría, P. (2009): *El feminismo que no llegó al poder. Trayectoria de un feminismo crítico*. Madrid: Talasa.

Wright, E. O. ([1985] 1994): *Clases*. Madrid: Siglo XXI.